

Дослідження досвіду та потреб близьких загиблих військових

Дослідницький звіт

Авторки тексту:

Аліна Хелашвілі, Олеся Будз, Ольга Сацук, Юлія Кабанець

Менеджерка дослідження:

Олеся Будз

Редагування:

Аліна Хелашвілі, Іван Вербицький

Коректура:

Анна Ліщинська, Роксолана Машкова

Верстка:

Ярослав Онищук

Висловлюємо подяку інформанткам та інформантам дослідження, а також експерткам за консультування та підтримку:

Ганні Демиденко, адвокаційній менеджерці ГО «Жіночий ветеранський рух»;

Тетяні Борис, керівниці проєкту «Центр сили «План Б»», ГО «Жіночий ветеранський рух»;

Тетяні Руденко, психологині, засновниці та голові правління громадської організації «Психологічна підтримка та реабілітація «Вільний Вибір»».

Це дослідження проведене аналітичним центром Cedos на замовлення ГО «Жіночий ветеранський рух» за підтримки Європейського союзу та Міжнародного Фонду «Відродження» в межах спільної ініціативи «Європейське Відродження України». Дослідження представляє позицію авторок і не обов'язково відображає позицію Європейського Союзу чи Міжнародного фонду «Відродження».

Cedos — це незалежний аналітичний центр і спільнота, що працює над питаннями соціального розвитку з 2010 року. Ми віримо, що кожна людина має право на гідний рівень життя. Тому метою Cedos є пошук системних причин соціальних проблем і варіантів їхнього вирішення. Наш підхід базується на дослідженнях. Ми вивчаємо

суспільні процеси та державні політики, поширюємо критичне знання, просуваємо прогресивні зміни, навчаємо і посилюємо спільноту прихильників цих змін.

Сайт Cedos: cedos.org.ua

ГО «Жіночий ветеранський рух» створена у 2019 році співзасновницями руху VETERANKA, аби розширювати права жінок у війську та після служби, допомагати ветеранкам повернутися у цивільне життя. Підвищуємо питому вагу жінок в суспільстві через сектор безпеки і оборони. Забезпечуємо жіноче лідерство та вплив на Сили безпеки і оборони та залучення жінок до ухвалення рішень на всіх рівнях у суспільстві.

Міжнародний фонд «Відродження» — одна з найбільших благодійних фондаций в Україні, що з 1990 року допомагає розвивати в Україні відкрите суспільство на основі демократичних цінностей. За час своєї діяльності Фонд підтримав близько 20 тисяч проєктів на суму понад 350 мільйонів доларів США.

Сайт: irf.ua

Facebook: facebook.com/irf.ukraine

Європейський Союз складається з 27 держав-членів та їхніх народів. Це унікальне політичне та економічне партнерство, засноване на цінностях поваги до людської гідності, свободи, рівності, верховенства права і прав людини. Понад п'ятдесят років знадобилось для створення зони миру, демократії, стабільності та процвітання на нашому континенті. Водночас нам вдалося зберегти культурне розмаїття, толерантність і свободу особистості. ЄС налаштований поділитися своїми цінностями та досягненнями з країнами-сусідками ЄС, їхніми народами та з народами з-поза їхніх меж.

2024

Передмова

пам'яті Захисників і Захисниць України,
загиблих за Україну

Російсько-українська війна залишає шрами не лише на тілах воїнів, а й у серцях усього суспільства, яке проживає втрату рідних і близьких. На жаль, попри роки війни, тема горювання залишається табуованою та болісною, а механізми підтримки людей, які проживають втрату рідних і близьких військових, досі не напрацьовані та непроговорені. Ми взяли на себе сміливість розпочати проєкт Центр сили «План Б», мета якого — сприяти поверненню до активного суспільного життя, відновленню та надати підтримку рідним і близьким загиблих військових. Звіт є результатом дослідницької частини проєкту. Ми свідомо обрали залучити досвідчені досвіди проживання втрати в різні періоди російсько-української війни (2014–2024) і залучити людей, які мали різні ролі в житті загиблих військових: батьки, один з подружжя, партнери, діти, брати та сестри, побратими та посестри, друзі та колеги.

Спираючись на дані глибинних інтерв'ю, ми прагнемо не лише задокументувати досвід цих людей, а й запропонувати конкретні рекомендації для держави, громадського сектору та суспільства загалом, спрямовані на системні зміни в підходах до роботи з рідними та близькими загиблих, їх підтримку. Особливу увагу приділено фінансовим і правовим аспектам, взаємодії з соціумом, державою, бізнесами, а також вшануванню пам'яті загиблих військових. У звіті окреслено сприйняття рідними та близькими загиблих військових наявної підтримки, представлено як її сильні сторони, так і недоліки.

Ми висловлюємо вдячність кожному та кожній, хто поділився своєю історією, допоміг зрозуміти масштаб проблем та їх вплив на життя людей. Це дослідження – не лише аналітична праця, а й крок до визнання та розуміння множинності досвідів проживання втрати і забезпечення гідного рівня підтримки близьких загиблих військових.

Тетяна Борис,
керівниця проєкту
Центр сили «План Б»
ГО «Жіночий ветеранський рух»

Зміст

● Методологія	6
Розділ 1 ● Звістка про загибель та перші дії після цього.....	12
1.1 ● Звістка про загибель близької людини	13
1.2 ● Взаємодія із ТЦК та СП і військовою частиною.....	15
1.3 ● Отримання свідоцтва про смерть та передача особистих речей загиблої людини.....	19
Розділ 2 ● Фінансова та соціальна допомога	21
2.1 ● Потреби у фінансовій підтримці.....	22
2.2 ● Отримання пільг.....	29
2.3 ● Потреби в запровадженні додаткової підтримки.....	31
Розділ 3 ● Правовий статус та правнича допомога.....	33
3.1 ● Отримання статусу Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України	34
3.2 ● Правнича допомога та взаємодія з судом.....	37
Розділ 4 ● Вплив втрати на стан здоров'я і діяльність.....	40
4.1 ● Зміни у стані здоров'я.....	41
4.2 ● Діяльність, яка допомагала впоратися з переживаннями.....	44
4.3 ● Психологічна допомога	49
4.4 ● Вплив втрати на діяльність та роботу.....	53
Розділ 5 ● Зміни у спілкуванні та підтримка з боку соціального оточення	56
5.1 ● Підтримка від близьких	57
5.2 ● Підтримка від громади та громадських об'єднань	60
5.3 ● Зміни у взаємодії з людьми.....	62
5.4 ● Дії людей та організацій, які підтримують або є недоречними.....	65
5.5 ● Спілкування з іншими людьми, які переживають втрату	70
Розділ 6 ● Поховання та вшанування пам'яті	72
6.1 ● Організація поховання.....	73
6.2 ● Вшанування пам'яті близькими загиблих військових.....	77

6.3 ● Дії суспільства та роль держави у вшануванні пам'яті загиблих військових.....	83
● Висновки.....	91
● Рекомендації	99

● Методологія

Основною метою дослідження було описати досвід проживання втрати близької людини внаслідок російсько-української війни, виявити основні проблеми, з якими зіштовхуються близькі загиблих військових, і сформуванати розуміння, в який спосіб їх можна підтримати.

Основні завдання дослідження:

- **З'ясувати, якою була взаємодія рідних загиблих з державними та недержавними органами й організаціями, зокрема ТЦК та СП і військовою частиною на різних етапах від моменту сповіщення про загибель.** Ми прагнули зрозуміти, як відбувалася комунікація рідних загиблих з різними інституціями й організаціями, з якими труднощами стикалися люди, які позитивні практики були наявні під час цієї взаємодії та яку підтримку отримували рідні на різних етапах. Ми зосереджувалися на таких етапах:
 - отримання офіційного сповіщення про загибель;
 - організація прощання та поховання;
 - отримання речей загиблої людини;
 - оформлення статусу Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України;
 - отримання фінансової допомоги від держави та громади;
 - отримання пільг, соціальних послуг та іншої підтримки;
 - загальне інформування про оформлення документів і кроки, які повинні пройти рідні загиблих;
 - отримання правової допомоги.
- **Дослідити вплив втрати на психічне та фізичне здоров'я близьких загиблих військових, джерела підтримки і допомоги, які сприяли нормалізації стану та допомагали проживати втрату.** Зокрема, ми прагнули зрозуміти, як втрата може впливати на стан та здоров'я близьких і чи джерела підтримки відрізняються у партнерок та партнерів, батьків, братів та сестер, друзів та колег, побратимів та посестер і дітей.
- **Дослідити вплив втрати на повсякденну діяльність і роботу близьких загиблих військових, зрозуміти, які фактори сприяли поверненню людини до професійної діяльності.** Окрім того, ми мали на меті з'ясувати вплив втрати на залученість людини до громадської діяльності та публічного життя.

- **Дослідити вплив втрати на соціальне життя близьких загиблої людини, зміни у їхньому спілкуванні з іншими людьми, а також роль оточення у проживанні втрати.** Зокрема, ми прагнули з'ясувати, чи близькі загиблих відчували, що перебували поза активним соціальним життям, які фактори сприяли поверненню до соціального життя, а також як виглядає взаємодія близьких загиблих військових із суспільством, зокрема у публічному просторі або під час отримання послуг.
- **Дослідити практики вшанування пам'яті загиблих військових на різних рівнях: індивідуальному, на рівні близького оточення та громади.** Ми мали на меті з'ясувати, як близькі загиблої людини особисто та з іншими людьми вшановують пам'ять про неї, яких обрядів та традицій дотримувалися і дотримуються досі, зокрема у контексті поховання та прощання. Також ми прагнули зрозуміти, як відбулась організація і власне поховання та прощання з військовим. Окрім цього, ми хотіли з'ясувати, яким, на думку рідних загиблих людей, має бути вшанування пам'яті військових з боку держави та суспільства загалом.

Це дослідження є розвідувальним, для його реалізації ми обрали **якісницьку стратегію збору й аналізу даних**, яка передбачала проведення напівструктурованих глибинних інтерв'ю.

У дослідженні ми розглядали, як проживають досвід втрати люди, які мали різні ролі у житті загиблих військових: **партнерки, батьки, брати та сестри, друзі та колеги, побратими та посестри, діти**. Гайди для глибинних інтерв'ю були відмінними залежно від того, ким були інформант чи інформантка для загиблої людини. Гайд для друзів і побратимів не містив запитань про взаємодію з ТЦК та СП або іншими державними установами, а також про оформлення документів, отриманням фінансової допомоги, пільг та соціальних послуг. Під час розмови з ними ми зосереджувалися на тому, як втрата вплинула на їхній психічний стан і здоров'я, спілкування з близькими, можливість продовжувати діяльність тощо.

Польовий етап дослідження відбувався у вересні-жовтні 2024 року.

Всього в рамках дослідження було проведено **15 глибинних інтерв'ю**. Серед глибинних інтерв'ю три було проведено з

батьками загиблих (двоє матерів та один батько), чотири — з партнерками (дві з них перебували в зареєстрованому шлюбі з військовим), два — з дітьми, одне — з сестрою та одне — з братом, одне — з побратимом та одне — з посестрою, а також два — з колегами та друзями загиблих військових.

Рекрутинг учасниць та учасників дослідження для глибоких інтерв'ю проводила громадська організація «Жіночий ветеранський рух». Глибокі інтерв'ю були проведені онлайн або телефоном.

Зважаючи на чутливість тем, взяти участь в інтерв'ю ми запрошували інформанток та інформантів, яким на момент інтерв'ю виповнився щонайменше 21 рік. Під час формування вибірки дослідження ми прагнули забезпечити представленість інформанток та інформантів з різними характеристиками:

1. **Стать:** у дослідженні взяли участь четверо чоловіків та одинадцять жінок.
2. **Регіони:** у дослідженні представлені люди з семи різних областей України.
3. **Місце проживання:** серед усіх інформанток та інформантів дванадцять людей на момент втрати проживали у місті, троє — у селі або селищі.
4. **Період загибелі:** близькі люди шістьох учасників та учасниць дослідження загинули до початку повномасштабного вторгнення, а дев'ятьох — після.

Перед проведенням польового етапу інтерв'юерки пройшли тренінг щодо етичних підходів до проведення інтерв'ю з близькими загиблих військових.

Під час запрошення до інтерв'ю або дискусії потенційних учасниць та учасників інформували про мету, завдання дослідження, використання його результатів, захист даних, теми та питання, які порушуватимуться. Крім цього, повторно інформування ми проводили на початку кожного глибокого інтерв'ю. Для забезпечення конфіденційності в рамках проведення дослідження дані для аналізу були доступні лише дослідницькій команді. Записи інтерв'ю були знищені одразу після опрацювання інформації, а з транскриптів було видалено всю особисту інформацію, за допомогою якої можна було б ідентифікувати учасників та учасниць дослідження.

Дослідження має низку обмежень:

- **Дослідження не є репрезентативним щодо всіх близьких загиблих військових.** Його метою було зібрати якнайбільшу кількість різноманітних досвідів, але вони не обов'язково відображають досвіди всіх близьких людей загиблих військових.
- **Недостатня представленість чоловіків та жителів і жительок сіл та селищ у вибірці.** Ми прагнули забезпечити присутність чоловіків та жінок, жителів і жительок населених пунктів різного типу. Однак через труднощі під час рекрутингу в дослідженні взяла участь лише невелика кількість чоловіків та жителів і жительок сіл та селищ.
- **Обмежена можливість порівняння досвідів інформанток та інформантів до і після початку повномасштабного вторгнення.** У дослідженні ми прагнули зрозуміти, як кожна з груп людей проживала втрату у випадку загибелі близької людини до початку повномасштабного вторгнення та після. Проте через особливості вибірки таке порівняння є можливим лише в загальному, без фокусу на окремих групах інформантів та інформанток: партнерах та партнерках, батьках, друзях, посестрах та побратимах тощо.
- **У межах дослідження нам не вдалося провести інтерв'ю з людьми, чиї загиблі близькі служили у підрозділах з активною патронатною службою.** Патронатна служба може відігравати важливу роль у проживанні втрати, проте під час рекрутингу не вдалося знайти інформанта чи інформантку з таким досвідом.
- **До вибірки дослідження не увійшли люди, які мали досвід перепоховань їхніх загиблих близьких, і ті, чиї близькі померли під час проходження військової служби, але не під час виконання службових обов'язків у зоні бойових дій.** Досвіди цих людей можуть відрізнятися від тих досвідів, які нам вдалося покрити в межах дослідження.
- **Рекрутинг інформанток та інформантів відбувався серед певного кола людей.** Організація «Жіночий ветеранський рух» здійснювала пошук інформанток та інформантів через власні контакти. Через це значна частина учасниць дослідження — це люди, які тим чи іншим чином взаємодіяли з організацією. Це могло вплинути на особливості їхніх досвідів.

- **Більшість інформанток та інформантів на момент інтерв'ю отримували одноразову грошову виплату, проте мали незначний досвід отримання інших пільг/виплат або соціальних послуг.** Нам не вдалося детально зафіксувати труднощі, з якими вони зіштовхуються стосовно отримання соціальних виплат, пільг і послуг, а також простежити, які потреби в цій сфері не є покритими.
- **До вибірки дослідження увійшли лише жінки, які перебували у гетеросексуальних стосунках із чоловіками, які загинули на війні.** Нам не вдалося провести інтерв'ю з людьми, які перебували в одностатевих стосунках, а також із чоловіками, які втратили партнерку, яка перебувала на військовій службі. Досвід ЛГБТК+ людей, а також чоловіків, чиї партнерки загинули на війні, може відрізнятися від досвіду учасниць та учасників цього дослідження.

Розділ 1 ●

Звістка про загибель
та перші дії після
цього

1.1 ● Звістка про загибель близької людини

Ми питали інформантів та інформанток про те, як вони дізналися про загибель їхньої близької людини. Попри те, що існує затверджений офіційний [порядок](#) оповіщення рідних військових, наше дослідження показує, що **близькі загиблій людини можуть отримувати цю інформацію в різний спосіб**. Оповіщення лише однієї з учасниць дослідження відбулося згідно зі встановленим порядком.

«Нам повезло, у нас все було по схемі насправді. [...] Нам в якомусь сенсі повезло. Я була контактною особою, тобто він залишив мій номер для всіх питань, і мені подзвонили зранку, сказали, що є серйозна розмова — ну, з частини. І прийшли до нас, власне, цей представник частини — плюс ще там двоє чи троє людей було медичної підтримки — і повідомили, власне, офіційним повідомленням».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році¹

Переважно, учасники та учасниці дослідження дізнавалися про загибель **раніше офіційного сповіщення від Територіального центру комплектування та соціальної підтримки (далі ТЦК та СП)**². У багатьох випадках побратими та посестри дізнаються про загибель раніше, ніж про це сповіщають близьких загиблій людини. Тож часто, будучи свідками загибелі, **саме побратими та посестри першими повідомляли близьким про смерть**.

«Особливо важко, коли ти це повідомляєш родичам. Жінці, матері. Це найстрашніше, як на мене».

Побратим, Київ, побратим загинув у 2022 році

Крім цього, деяким близьким військового або військової про загибель повідомляло **командування підрозділу** або ж — якщо військова або військовий загинули від травм у лікарні — **працівники або працівниці медичного закладу**. Окрім цього, загиблій міг перебувати в полоні або бути зниклим безвісти. Тоді інформування про загибель може відбуватися по-різному. Учасниця нашого дослідження, яка мала такий досвід, дізналася про смерть її чоловіка також від побратимів.

¹ Місце проживання інформантів та інформанток вказане на час загибелі їхньої близької людини.

² До 2022 року — військові комісаріати, скорочено — військкомати.

Зазвичай **першими, кому повідомляли про загибель, були вказані військовим або військовою контактні особи:**

батьки, сестра, партнерка або інші родичі загиблої людини. Далі ті, хто дізнавалися першими, повідомляли інших близьких: дітей, друзів, колег та інших. Варто зауважити, що військові можуть навмисне вказувати контактними особами не найближчих рідних, а інших родичів чи друзів, щоб вони могли коректно повідомити найрідніших про їхню загибель. Такий досвід мав один з інформантів.

«Я абсолютно... я був на роботі. [...] Потім я прийшов додому, і десь ввечері к нам прийшли чотири жінки. Різних, але всіх їх ми знаємо, от. І вони нам повідомили. [...] Ну вони узнали. Справа в тому, що [ім'я загиблого], наскільки так виявилось, що він не залишав контактного телефону іменного нашого. Нам ніхто не міг подзвонити, він не залишав. Він, ну... таке якби передбачав. Тому от повідомили уже, там, нашим родичам, а от вони вже повідомили нам».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

Досвід учасниць та учасників дослідження показує, що процес оповіщення не завжди відбувався коректно. **Проблематичними були випадки, коли близькі загиблої людини дізнаються про загибель із соцмереж або новин.** З досвіду інформанток та інформантів, це траплялося як до повномасштабного вторгнення, так і після.

«Особливо дописи у фейсбуках — це теж для мене дуже така проблемна штука. Тому що тут бувають такі моменти, коли ще сім'я не повідомлена, але знаходяться якісь [...] говно-волонтери, бо вони десь щось чули, десь щось... Просто були навіть випадки, я особисто стикалася, коли написали, що хлопець помер — ну а він живий. Просто прізвище переплутали. І тут мама, да, відкриває... для мене це взагалі трешак. [...] Вони — більшість з них — насправді є нещирими, тому що я бачила, як — от з мого оточення — типу там при життю людину гівном поливали».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Також, згідно з процедурою сповіщення, **під час офіційного повідомлення** про загибель, з працівниками ТЦК повинен по змозі перебувати **медичний працівник або працівниця**, щоб надати допомогу в разі потреби. Проте враховуючи те, що близькі переважно дізнаються про загибель ще до офіційного сповіщення, **під час першого інформування вони можуть не мати змоги отримати першу медичну та психологічну допомогу.** Деякі інформантки під час першого сповіщення перебували з рідними, друзями

або колегами, які змогли їх підтримати — зокрема якщо вони потребували медичної допомоги.

«І потім до мене подзвонив побратим, і сказав, що знайшли тіло. [...] Але я не повірила. Точніше, я повірила, але одразу зі мною були друзі, я була на роботі. Я там втратила свідомість, мені викликали швидку, і вже мої друзі, коли я прийшла додому, вже були тут».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Ще однієї проблемою є **недостатня кількість інформації, яку надають близьким військових під час повідомлення про загибель**. Відсутність деталей та точних даних у деяких випадках були причиною того, що рідні загиблої людини починали шукати підтвердження загибелі в різних джерелах, доки не знаходили чи не отримували більш детальну інформацію або офіційне сповіщення.

«Мені говорять, що він загинув під час обстрілу. [...] Це командування подзвонило. [...] Мені нічого не пояснювали. А потім мені трошки пізніше подзвонили, що його везуть із Дніпра і що вже з третього на четверте він буде в Рівному».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«Їй подзвонив офіцер... Ну поліцейський, з [назва міста], і сказав, що вашого сина доставлено у важкому стані в лікарню, от. Мамі — без ніяких там сентиментів, без ніяких подробиць — просто якимось так повідомив сухо. Я не чув, мама так переказувала. І мама бігом набрала мене, щоб я перевірів цю інформацію через якихось співслужбовців і так далі. Я попросив своїх бувших колег і так само знайомих, які там могли бути із ним, щоб мені підтвердили, розібралися з цією інформацією».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

1.2 ● Взаємодія із ТЦК та СП і ВІЙСЬКОВОЮ ЧАСТИНОЮ

Протягом першого періоду після отримання офіційного сповіщення про загибель, **рідні військових проходили декілька етапів**: узгодження деталей про поховання та церемонію прощання, отримання свідоцтва про смерть, взаємодія із ТЦК та СП, отримання особистих речей військового. Також на цьому етапі деякі рідні **взаємодіяли з військовою частиною або підрозділом**, де служила військова або військовий.

Про взаємодію з ТЦК та СП інформанти та інформантки відгукувалися по-різному. Частина з них мали **позитивний досвід:** інформування та взаємодія відбувалися коректно, жодних зауважень у рідних не було. Проте декілька учасниць дослідження мали **негативний досвід взаємодії.** Матір одного з загиблих розповідала про **некоректну та нечутливу реакцію** з боку ТЦК та СП, коли вона намагалася побачити тіло свого сина. Інша матір стикнулася з **некоректними висловлюваннями зі сторони керівника ТЦК та СП,** що негативно вплинуло на її психологічний стан.

«Я надіялася, що мені його покажуть. Але мені зразу двері захлопнули — і ні в яку. Подзвонила у військкомат — і вони до мене в такій доволі грубій формі: “А як ви про це дізналися, хто вам це сказав?” Я говорю: “Я хочу побачити свою дитину”. — “Не можна”. — “Якщо ви мені не дозволите побачити мою дитину, — я кажу: — Я буду викликати всі служби, які тільки можна. Ви не маєте права мені не показати дитину”. Приїхав представник з військкомату, щось довго ходив. Заглянув, подивився, чи його одягнули у форму. Щось довго ходив, дзвонив комусь, щось розмовляв... І потім дали мені буквально хвилину п'ять побачити мого сина. Це було неймовірно важко».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«У військкоматі якраз [...] все нормально було. Єдине: знаєте, коли мені вручали нагороду — ну це в районному військкоматі... вручали нагороду. І знаєте, що мені сказав комісар? “От сьогодні ваш син герой, а через 10 років його можуть зробити зрадником”. Ну то єсть, ми не знаємо, що буде в нас через 10 років. Мене це так заділо!».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Також у ТЦК та СП **не завжди могли надати потрібну інформацію** — особливо якщо ситуація була на той момент нетиповою. В одній із таких ситуацій ТЦК та СП не знали, як діяти в разі, коли партнерка, з якою військовий не перебував у зареєстрованому шлюбі, була вагітною.

«Також щоб... тому що коли я зверталася з саме оцією проблемою, що, ну, я вагітна, що батьком цих дітей є загибла людина, — от такий процес був в новинку. Там не знали і в ТЦК, що робити, щоб це якось більше було вивчене питання. Щоб дійсно давали те, що потрібно робити. Тому що ти приходиш, ну... Ти сам не знаєш, що робити. Але там ну постійно телефонують — тому, тому... Тому що вони також не розуміють, що робити».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Важливо зауважити, що **не всі учасниці та учасники дослідження взаємодіяли з ТЦК та СП,** оскільки їхні загиблі близькі перебували у підрозділах, що належали до

Державної прикордонної служби або Національної гвардії України, які підпорядковуються МВС.

У випадку частини учасниць та учасників дослідження, **військова частина надавала значну підтримку рідним загиблих військових**, зокрема через **супровід та інформаційну підтримку на перших етапах** після отримання сповіщення про загибель. Окрім цього, вони повністю або частково брали **участь в організації прощання**. Проте деякі інформантки говорили про те, що це відбувалося за сприяння окремих побратимів та посестер, а не офіційно від імені військової частини.

«Проблем не було в цілому, ну все-все отримали, все нормально. Там в частині була жіночка, яка опікувалась спочатку всіма. Ну ми... достатньо довго насправді цей процес відбувався, звісно... Але, ну, але все отримали в кінці кінців, все нормально. Ну тобто ніяких таких штук, що чогось нам не дають і ми маємо оббивати якісь кабінети, ходити там, і влаштовувати скандали — нічого такого не було».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Серед інформанток та інформантів були й ті, які говорили про **радше негативний досвід взаємодії з військовими частинами**. Вони мали **труднощі з комунікацією або ж взагалі говорили про її відсутність**. Через брак чіткої комунікації, могли виникати деякі непорозуміння, наприклад щодо присвоєння тих чи інших нагород загиблим військовим. Окрім цього, одна з інформанток зверталася за психологічною допомогою до військового психолога у частині, проте він не зміг надати допомоги через власний психологічний стан.

«Ні, ні. Командування — ні [не комунікувало]. І навіть було сильно обідно, я очікувала... Я, чесно, не розуміла. Нагороди ці — я не розуміла, які ті нагороди, за що ті нагороди. А потім, коли вже дали за мужність, — пройшов деякий час, і от мені сказали, що [ім'я загиблого військового] заслуговував більшу нагороду. [...] І одна мама, мамочка ця, що разом наші діти загинули, вона з Харкова. [...] Вони їздили у військову частину. [...] Вони просто [...] поїхали на екскурсію з чоловіком. І от командир там сказав такі слова, що мали дати вищу нагороду, якби не вмішалася одна людина».

Мати, Київ, син загинув у 2018 році

Окрім практичної підтримки, важливим для учасниць та учасників дослідження було **вшанування пам'яті військового з боку його командування та побратимів**. Інформанти, які згадували про цей аспект, мали різний досвід: у **випадку одних — командування та побратими і посестри**

приїжджали на поховання та вшановували пам'ять загиблого, проте в інших випадках — **крім найближчих побратимів та посестер — нікого з військової частини не було**. Досвід інформанток вказує на те, що це могло відбуватися з різних причин. Партнерка одного з загиблих поділилась тим, що командування не з'явилося на прощанні, оскільки вважало себе винним у загибелі військових. Донька загиблого розповіла, що командир її батька, його близький друг, також загинув, і сім'я не взаємодіяла з підрозділом або командуванням.

«І повідомили мені хлопці [про поранення], і поховали хлопці. І приїжджали всі з “Правого сектора” — і капелан, і всі, хтось там... Ці всі якісь такі поховання були».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

«Ніякого вищого керівництва не було. Командирів його не було, бо така склалася ситуація, що командири вийшли з того будинку, а звичайних хлопців вони залишили там. Тобто вони не змогли з'явитися тут. Ні зі мною, ні з мамою вони не спілкувалися, вони спілкувалися з нашим другом».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

На думку інформантів та інформанток, одним із факторів, який вплинув на залученість військової частини та підрозділу була кількість втрат та період загибелі військового. Це могло вплинути на сприйняття загибелі та на наявність ресурсу для підтримки рідних загиблого.

«Насправді це ще треба враховувати, що це була така перша хвиля втрат, і... ну це було шоком для всіх. Це було шоком і для частини, і для... ну для всіх його побратимів, і тоді втрат було дійсно небагато. Хоча в той момент, в ті два тижні перед, які передували загибелі [ім'я загиблого військового], вони втратили також двох командирів. От, але, ну я кажу, втрати були ще рідкими. Тобто я... ну зараз набагато більше цього всього. Тому, ну вони все відпрацювали чітко і допомогли, як могли».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

1.3 ● Отримання свідоцтва про смерть та передача особистих речей загиблої людини

Переважно інформантки та інформанти **не мали жодних труднощів з отриманням свідоцтва про смерть**. Лише в одному з випадків партнерка загиблого, який спочатку вважався зниклим безвісти, отримала свідоцтво з датою, коли її партнер і всі військові, які були з ним у групі, почали вважатися зниклими безвісти. Проте вона подала запит та отримала заміну свідоцтва зі справжньою датою смерті її партнера.

«Важливо, бо не хотілося забирати в нього той місяць життя, який знали, що він жив. Для чого? Для когось це просто документ, а для нас це розуміння того, що він жив, він хотів жити, він хотів повернутися додому. І це не просто дата».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

З передачею особистих речей загиблої людини **труднощів переважно не виникало**. У кількох випадках цим займалися саме побратими. Інформантки та інформанти описували **різне ставлення та реакції на їх отримання**: речі могли як **підтримати** їх, так і навпаки — **погіршити психологічний стан**. Одній з інформанток зі втратою допомагав впоратися годинник загиблої людини. Матір іншого загиблого військового ділилася, що після отримання речей деякий час не могла до них доторкнутися, а потім попросила рідних забрати частину з них.

«Годинник допоміг, напевно, усвідомити хоча б трохи... Ну це така річ. Бо спогади... Наш друг загинув ще у 2015 році — і в мене так якось закарбувалося, що його дівчина носила його годинник. І от я також носила його годинник після загибелі. І напевно це таке нагадування, що дійсно це сталося. Починай з цим жити, починай миритися з цим, ось так».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Да, сина речі — да, передали тоді. Хлопці привезли [...]. Чесно, я навіть не змогла доторнутися до речей, вони стояли до 40 днів. А потім я попросила сина, щоб син їх забрав там в село, чи роздав. Ну деякі речі син сам носить. Я не могла розбирати його речі. [...] Ну ось так, як мені його привезли, воно лежало. [...] І я тільки недавно його перебирала так, дивилася. Я... скільки вже? Сьомий рік — я навіть не дотрагувалася до них, вони так і лежали. Як лежали — так і лежать».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Розділ 2 ●
Фінансова та
соціальна допомога

2.1 ● Потреби у фінансовій підтримці

Серед інформантів та інформанток були як ті, хто відчували потребу у фінансовій допомозі у перший час після загибелі їхньої близької людини, так і ті, хто не мали такої потреби. Кілька учасниць дослідження, які говорили, що **потреби у матеріальній підтримці вони не мали**, пояснювали це **на-явністю джерел доходу, що не залежали від їхньої можливості працювати**, як-от соціальних виплат, а також **зниженням змоги підтримувати життєдіяльність** та відповідно зниженням витрат.

«Не було ніякої потреби. Оскільки — як тільки ми отримали статус сім'ї зниклого безвісти — я почала отримувати зарплатню чоловіка. Це вже була мені допомога. Бо я ще тоді працювала на роботі. А потім... підтримка батьків, мами, друзів. Тобто як таких фінансових складнощів не було. [...] І це навіть було не так складно, бо я вам можу сказати, що я перші 3-4 місяці не виходила з дому. Я не могла. І по суті, таких витрат і не було, я собі так думаю».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Частина учасниць та учасників дослідження **потребувала фінансової підтримки через різні причини**. Так, **партнерки, яким доводилося підтверджувати батьківство** через суд, не могли отримати фінансової підтримки тривалий час — при цьому перебуваючи у декретній відпустці. Одна з цих інформанток поділилася, що через стрес, мусила вживати дороговартісні ліки та вітаміни під час та після вагітності.

«Потім... Але при вагітності також були такі фінансові важкості, тому що багато таблеток для підтримання цієї вагітності потрібно було. Я майже 3 місяці була в лікарні, на збереженні. Тому також було витратно для мене».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Серед інших причин інформанти та інформантки називали **неможливість працювати через погіршення стану здоров'я**. Один з інформантів розповів, що, через відсутність заощаджень, його родина мала **потребу в коштах на поховання**, але вони швидко отримали допомогу від місцевих органів влади та волонтерів. Батько одного з загиблих поділився тим, що у період після загибелі сина про нього

підкувалися оточуючі, тому він не пам'ятає, чи була у нього та його сім'ї потреба у фінансах.

У перший час сім'ям, які потребували фінансової підтримки, допомагали **родина та друзі, побратими та посестри загиблї людини, колеги та одногрупники, волонтери, місцеві органи влади та громадські організації**. Інформанти та інформантки розповідали, що ця **підтримка була для них дуже важливою і потрібною**.

«Хто там нам допомагав? Ну не можу сказати, опять же. Але... Але багато допомагало. Тому що, я ж кажу, що і друзів багато, та і, допустимо, навіть і жіночий ветеранський рух і так далі».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

«Але підтримувала мене моя родина, також побратими перед народженням малечі фінансово підтримали. Це дуже допомогло, тому що перший місяць, ну... пів місяця ми були в лікарні з малечею, витратно дуже було».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

«Там, знову ж таки, спільнота [ім'я загиблого військового] також допомагала, і це дійсно неоціненна підтримка була, тому що [...] у мене під час вторгнення робота була максимально низько оплачувана, бо ми виживали. Батьки — ну абсолютно не було ніякої мови про те, що вони там прям реально працюють. Ну і особливо мама — взагалі не працює, а тато — він типу взагалі із усього випав. І, ну, здоров'я посипалось. І якби поки все... Ну поки взагалі ти приходиш до тяти, поки оплачують гроші від держави — проходить дуже багато часу. Тому ця допомога від небайдужих — ну типу я не знаю, від людей — вона дуже допомогла, дуже, дійсно, да, це було дуже важливо».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Деякі рідні загиблих людей ділилися, що їм було **ніяково просити про фінансову підтримку в оточуючих**. Інформантка розповіла, що попри потребу у фінансовій допомозі, після загибелі її партнера у 2014 році, вона соромилась просити кошти.

«Ну мені соромно щось просити, в селі будуть пальцями тикати. Знаєте, які люди в селі теж? Ніхто не скаже: ой, бідненька, да, дійсно».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Саме тому **ініціатива зі сторони інших людей була найкращим варіантом у підтримці близьких людей загиблих військових**. З досвіду інформанток та інформантів, гарною практикою було те, що друзі, родичі, побратими або

публічні люди публікували інформацію про потребу сім'ї загиблої людини у фінансовій підтримці та збирали для них кошти. Це допомагало родині у перший час після втрати.

«Ну хоронили сина безкоштовно. А побратими, просто побратими сина, виставили картку; написали просто побратими сина, щоб картку виставили. Ну я свою картку не виставляла. Я навіть не хотіла цього. Ну з мого дозволу виставив картку побратим сина, збирав кошти. От ті кошти, які назбирав, пішли на поминальний обід».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

«Тобто перший час мені кидали на мою картку якісь там знайомі, друзі, мої одногрупники зібрали якусь суму, ось».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Що стосується **подальшої допомоги від держави та громади**, деякі інформантки ділилися тим, що **на початку вони сприймали її неоднозначно**. Наприклад, одна з них говорила про те, що ця сума, якою великою вона б не була, не може компенсувати втрату. Проте учасниці дослідження здебільшого згадували, що **згодом до них прийшло розуміння або ж їх переконали інші люди, що ця допомога є важливою підтримкою**.

«Ну чесно, ми про це навіть не думали, нам взагалі було дуже складно думати про... ну навіть тут уже таке якесь морально [...]. Ну це навіть неприємно це питання якое піднімати, якщо чесно. Але, ну, в якийсь момент ти емоції вимикаєш і розумієш, що типу "окей, це підтримка для здоров'я, для того, для сього". І такий — окей, робиш. Але, ну насправді, чесно, дуже це... ну морально складне питання. Тому що намагаються відкупити щось, чи що — і ти просто не можеш уявити, як це».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

«В матері це єдиний був син. І тепер мій син — це єдиний її онук. Для неї дуже болісна була втрата і є до сих пір. Вона так і не пережила то горе. Вона відмовилась від всіх виплат, на користь [ім'я сина інформантки]. Нічого не хотіла ні оформляти, ні робити. Ніяких пільг, нічого не хотіла. Тому що для неї саме оце розуміння... Це ж коли ти робиш, ти будеш думати постійно про те, чому ти це робиш».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Учасниці та учасники дослідження були по-різному поінформовані про фінансову допомогу після загибелі їхньої близької людини, зокрема про виплату одноразової грошової допомоги від держави або фінансової підтримки від місцевих органів влади. Деякі з них зазначали, що **отримували інформацію про оформлення виплати від ТЦК та**

СП за короткий час після отримання звістки про загибель близької людини. Окрім цього, з інформуванням також допомагали представники та представниці підрозділу загиблого.

«[...] ТЦК одразу повідомляє про те, що ви маєте право отримати допомогу на поховання. Також батьки зразу можуть претендувати на пенсію. І все, що потрібно: які потрібно було там писати заяви і куди звертатися — ТЦК робили одразу. Заминок в нас ні в чому не було».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Зразу після похорон мені потрібно було їхати, документи робити. Я вже знала, да, які документи, мені все розповідали поетапно. Для мене було, конечно, дуже страшно, і не до того було. Але у військкоматі там дуже гарна жіночка була, і вона так все поетапно розповідала, слава богу».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

«[...] сам батальйон [назва батальйону], там виходили люди, які готові були допомогти, супроводжувати».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Інформантки та інформанти стикнулися зі **значною бюрократизацією процесу отримання виплат**. Також труднощі виникали через **брак повного та доступного інформування** щодо оформлення документів, порядку та термінів виплати фінансової допомоги та інших питань. Оформлення документів почасти вимагало значних зусиль та часу. До прикладу, одна з інформанток зазначала, що погодження документів, поданих для отримання фінансової допомоги, тривало 2-3 місяці, а водночас список необхідних документів постійно оновлювався.

«Це тривалий час — погодження документів. Але нас повідомляли про це. Тобто нас попереджали. Скільки приблизно це триває. І в принципі — так і сталося. Вони говорили 2-3 місяці від написання заяви. Але там постійно треба було якісь нові документи, змінювався перелік документів. Але, ну... нас попереджали, що це буде 2-3 місяці, і так і сталося».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Деякі учасниці дослідження також зазначали, що у них виникали труднощі з отриманням виплат через те, **що на той час нормативні документи не враховували їхньої ситуації**. Зокрема це стосувалося партнерок, які не перебували у зареєстрованому шлюбі з загиблим військовим на момент його загибелі (у випадку інформанток - 2014 та 2022 роки). А

отже, задля отримання фінансової допомоги від держави інформанткам або їхнім близьким **потрібно було докласти додаткових зусиль, зокрема звертатися до суду.**

«Потім, приїхавши в ТЦК, мені розповіли, що... Ну це після... що мені потрібно пройти суд. Тому що офіційних немає в мене документів, що ми проживали [разом]».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Окрім цього, нормативні документи також не **враховували індивідуального досвіду військовослужбовців та військовослужбовиць, які загинули до 2022 року.** Так, інформантка зазначала, що не змогла отримати пенсію у зв'язку з втратою годувальника через відсутність трудового стажу у її загиблого партнера

«І мені зараз відмовили в пенсії, тому що в нього немає трудового стажу. А коли його відправляли у 21 рік служити і розуміли, що в нього нема стажу, чому не сказали: "Не-не, ти не можеш піти, бо в тебе стажу нема. Ти загинеш, за що буде жити твоя дружина?" В пенсії мені відмовили. Мені платять соціальний захист мінімальну якусь ставку. Хоч щось, щоб платити. Щоб просто закрили очі на це».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Також інформантки докладали певних зусиль для встановлення факту батьківства загиблого батька своєї дитини. Зокрема, **оформлення ключових документів займало роки** через необхідність звернення до суду.

«Так як [ім'я загиблого військового] загинув за 2 тижні до народження сина, то в мене зайняв 2 роки тільки процес для того, щоб встановити факт батьківства. [...] Поки я не знайшла адвоката нормального, доти справи не було. Але на це в мене пішло 2 роки, щоб встановити вже статус і почати отримувати якісь виплати».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Відповідно до [наказу](#) Міністерства оборони України від 25.01.2023 № 45 одноразову виплату у розмірі 15 млн грн виплачують не одним платежем, а розбивають на декілька. Перший — у розмірі 20 % усієї суми, й надалі залишок виплачують щомісяця протягом 40 місяців. Однак одна з інформанток зазначила, що **виплати надходять в іншому порядку, про що їх не інформували.** Так, до прикладу, інформантка та її матір отримували першу виплату у розмірі 50 % від загальної суми й зазначали, що не знають, коли та

яким чином отримуватимуть решту 50 % одноразової виплати.

«І через деякий час якраз кинули ось ці. До речі, половину, а не повну суму. Там 7,5 кинули, тому з цим якраз зараз ми боремося за ці 7,5 — ще другу половину. Тобто ми пишемо; ми вже написали звернення в Міністерство оборони. Поки прийнято до розгляду, але поки ніякої відповіді, скажемо так, ось. [...] Тобто нам не повідомляли, чому половина».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Деякі інформантки та інформанти зазначали, що корисним у контексті інформування про фінансову допомогу від держави було б мати **уніфіковані вимоги щодо переліку необхідних документів** для оформлення виплат, **інформаційний супровід** рідних та близьких загиблих військових.

«І от ми, наприклад, вміємо читати закони, тобто що принести треба, які там якісь строки умовні. А деякі люди — ну не вміють читати закони й не хочуть. І тобто, можливо, комусь треба допомога з цим, конкретно: що треба принести, який там перелік документів і так далі».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Також одна з інформанток висловила потребу спрощення деяких процедур, пов'язаних із виплатами, зокрема, тих, для яких потрібно звертатися до суду. Скажімо, матір загиблого військового розповіла, що зараз намагається через суд отримати пенсію, яку мав її загиблий син у 2018 році.

«Перераховують тільки через суд. Автоматично — ні. Ну ми хочемо, ми добиваємося, наші зараз там, ну... ходять, і мамочки, і пишуть, і все. Щоб це було на державному рівні, щоб нам автоматично перераховували. Щоб ми не судилися, щоб ми не бігали оце пороги не оббивали».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Також ми запитували інформанток та інформантів про допомогу від громади та місцевих органів влади. Наше дослідження показало, що якість інформування та отримання фінансової допомоги від громади були різними залежно від громади, де проживають рідні та близькі загиблих військових. Частина інформанток та інформантів зазначали, що **не отримували фінансової допомоги від місцевих органів влади**. Однак деякі з учасниць та учасників дослідження говорили про те, що **отримували допомогу у вигляді одноразової виплати** (переважно у зв'язку з певними визначними датами або святами), а також **у вигляді гуманітарної допомоги**.

«При народженні малечі виділили з місцевого кошти».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

«Місцева влада — нічого не було. Окрім декількох разів, два рази, мені здається, була якась гуманітарна допомога. Тобто якісь продукти. До певних свят. Матеріальної допомоги не було».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Також інформантки та інформанти розповідали про деякі непорозуміння у ході отримання фінансової допомоги від громади. До прикладу, одна з учасниць дослідження розповіла, що **спершу вона та її матір отримали виплату від місцевих органів влади у розмірі 10 тис. грн, яку згодом забрали з її рахунку без повідомлення про це.** Пізніше вона дізналася, що причиною було те, що вони з матір'ю не підпадали під категорію отримувачів відповідних виплат.

«[...] Нам через деякий час кинули — не пам'ятаю, скільки: чи то 10 000, чи щось таке — ну нам з мамою, кожній. Потім вони їх забрали, тому що ми якось не підпадали під цей пункт [категорії осіб, які можуть отримати цю фінансову допомогу]. [...] Тобто і нас про це не повідомили. Якщо б повідомили, то вже були б інші емоції, реакції. Але так якраз просто стрес посеред ночі — це було страшно».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Інформантки, які втратили близьких до 2022 року, розповідали, що отримували фінансову підтримку лише від волонтерів та інших близьких, побратимів та посестер загиблого військового. Про фінансову підтримку від держави чи громади при цьому вони не змогли пригадати.

«Тоді було дуже волонтерських багато. Люди піднялись і почали допомагати. І воно заходило на рахунок, тому що я не можу сказати, що... Ну я ж кажу, що мені там якось було десь важко, щось ще. Ну дуже багато чого взяли [на себе] його друзі і "Правий сектор", і все. Від держави [фінансової допомоги] я взагалі не пам'ятаю».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

2.2 ● Отримання пільг

Про доступні пільги та процес оформлення документів рідні та близькі загиблих військових дізнавалися з різних джерел — **як від державних установ, так і самостійно**, зокрема через пошук необхідної інформації в інтернеті, самостійне дослідження нормативних документів та обмін досвідом з іншими родинами загиблих військовослужбовців. Деякі інформантки та інформанти **позитивно відгукувалися про досвід отримання інформації про пільги від відділів чи управлінь соціального захисту у громадах**. Корисними також були роз'яснення від Пенсійного фонду, зокрема у випадках, коли варто прояснити деталі, які не вказані у нормативних документах.

«Нам в соцзахисті це розповіли. До речі, от там вони відпрацювали досить швидко. І нам якраз от розповіли там, що ми можемо отримати допомогу, наприклад продуктами. Ми там один раз їздили, отримували якийсь там... щоб отримати, наприклад, безкоштовний проїзд. [...] Тобто це нам розповіли якраз в соцзахисті — і плюс ми там ще почитали, що у всяких документах нормативних і так далі».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

«Це со всего світу. І від офіційних, напевно, і від неофіційних. Тобто, ну... якби не знаю... Йшли нам на зустріч, напевно. І якось так... так все складалось. Ну щоб у нас менше було додаткових там якіх-то, ну... проблем, чи що, я не знаю».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

«Ми знали, бо в нас таке оточення; ну ми почали спілкуватися з сім'ями загиблих з нашого міста. І вони нас також ще інформували».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Деякі інформантки, чиї близькі загинули до 2022 року, розповідали, що про **можливість отримати пільги** після загибелі їхньої рідної людини **їм ніхто не повідомляв**.

«Я навіть не знаю, які пільги можуть отримувати. [...] Ніхто не інформував, ми нічого цього не використовували, ніхто нам нічого не казав».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Більшість інформанток та інформантів змогли оформити пільги, зокрема на комунальні послуги, проїзд у транспорті, медичні пільги тощо. З-поміж труднощів деякі учасниці та

учасники дослідження відзначали **тривалий час процесу оформлення деяких документів для отримання пільг.**

«Це все ходила сама оформляти, ну дзвонили з військкомату, дзвонили, приїхала, заява там оформлялася, і потім подзвонили, щоб я отримала, 40 днів по сину було — якраз от це чорне перше посвідчення отримала. А сіре посвідчення це вже я отримала, коли прийшло лікарське свідоцтво; от це комісія коли була — то воно пройшло пів року. То прийшло. Але люди по-різному чекають, [...] буває рік і більше чекають».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Складніший досвід отримання пільг мали ті інформантки, рідні яких загинули до 2022 року. Оформлення документів вимагало значних зусиль через брак детальної інформації та поінформованості працівників та працівниць державних інституцій.

«Ти приходиш знову в іншу, п'яту, десятую структуру. І ця міська рада, в якій теж структура була, я прийшла до них, і вони теж... Вони нічого не відмовляли, нічого не цей. Але нічого і не робили».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

Також **значні труднощі з використанням пільги на проїзд у транспорті** мали рідні загиблих до повномасштабного вторгнення військових. Так, інформантки розповідали, що **регулярно стикалися з некоректною поведінкою та грубощами з боку перевізників**, коли повідомляли їм, що мають цю пільгу. Деякі учасниці дослідження розповіли, що через це вони припиняли користуватися пільгою на проїзд.

«Проїзд у нас 50 %, на всі види транспорту по Україні. Ну я теж якось заходжу в автобус, маршрутки ще там ходять. [...] Говорю: в мене посвідчення. Господи, я вислухала... Більше — все, я тепер їжджу за свої. [...] Я просто не хочу, я тоді нервуюся, в мене голова болить. Я краще заплачу ці кошти, но я не хочу слухати в свою адресу, що: “Як ви надіїли”, — ні: “Як ви задовбали”».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Також одна з учасниць дослідження розповіла про **негативний досвід взаємодії з надавачами медичних послуг**, через що **припинила користуватися пільгами взагалі.**

«І сиджу в прийомному відділенні, і мене запитують: “У вас є якісь там пільги?” Ну кажу: “Я людина з інвалідністю 3 групи і мама загиблого, якщо це пільги”. Вона просто засміялася. Вона на мене дивиться, подивилася, засміялася. “Це не пільга”, — каже. Ну от вона... І тепер я навіть не говорю про пільги вже, що я мама загиблого. Другий раз не хочеться, лишній раз».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

2.3 ● Потреби в запровадженні додаткової підтримки

Деякі інформантки та інформанти зазначали, що мають враження, що **державна допомога радше сфокусована саме на фінансовому аспекті, тоді як іншим приділено недостатньо уваги**. Зокрема, кілька учасниць дослідження говорили про те, що бракує психологічної підтримки родинам та близьким загиблих військових.

«Крім якоїсь грошової, те, що пенсія — це так. А якоїсь, не знаю, моральної і так далі — я думаю, що ні».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Інформанти та інформантки розповідали, **що навіть за наявності психологічної допомоги, її ефективність може бути низькою** або взагалі відсутньою через брак фахівців та фахівчинь, а також довіри до них. Детальніше про психологічну допомогу йдеться у четвертому розділі звіту.

Інформантки висловлювали потребу у якіснішій, більш комплексній інформаційній підтримці з боку держави, особливо у питаннях, що стосуються оформлення документів для отримання пільг, виплат, соціальних послуг та правової підтримки. Зокрема, така підтримка, за словами однієї з інформанток, могла б полягати в можливості делегувати процес оформлення документів спеціалісту або спеціалістці, які знаються на цьому й готові представляти інтереси близької людини загиблого військового.

«Так от [якби] хтось за мене походив і це поробив — я була б дуже рада. Щоб не я ходила, а хтось представляв ті мої інтереси».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

Серед жінок, які брали участь у нашому дослідженні, декілька поділилися тим, що мають наразі **труднощі з самостійним вихованням дітей** після загибелі їхнього партнера. Особливо підтримки потребували ті, хто народжували невдовзі після звістки про загибель партнера, тож гострий стрес та тривога матері негативно вплинули на здоров'я дитини.

«Через те, що я так нервувала, на останньому місяці вагітності [...]. У дитини просто проблеми з психікою. Він на інклюзивному навчанні, і також ми проходимо реабілітацію в інклюзивно-ресурсному центрі, у місті [назва міста]. Але якихось додаткових, там, ніхто не пропонував теж, додатково — нічого. Сільська рада місцева взагалі просто проігнорувала все».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Такі матері розповідали про потребу у підтримці **щодо утримання та лікування / терапії** їхньої дитини з боку держави та місцевих органів влади. Зокрема, вони говорили про фінансову підтримку, аби мати змогу відкладати кошти та почуватися впевненіше.

«Щомісячної якоїсь нормальної виплати, щоб можна було купувати їжу, принаймні. Бо з цією школою мені дуже важко десь влаштуватись на роботу. Ніхто не буде терпіти, що я не вийшла, тому що сьогодні тривога, діти залишилися вдома, і я з ними навчаюся онлайн вдома. [...] Просто немає якоїсь щомісячної підтримки, для того щоб була якась подушка. [...] Щоб я знала, що мені є за що завтра купити хліба, а не йти десь просить».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Деякі інформантки говорили про те, що відчувають деяку несправедливість та різницю у ставленні зі сторони суспільства до родичів тих військових, які загинули до 2022, та військових, загиблих вже під час повномасштабного вторгнення. Це, зокрема, проявляється у різних можливостях скористатися тією чи іншою допомогою або послугами.

«Мені надо було прокапатися, в мене проблеми були зі здоров'ям. Я не могла навіть в лікарню лягти. Раніше, до повномасштабної, в нас там хоч давали якісь там... Ну путівку раз на 2 роки нам давали. Я за 6 років раз була. Ну але можна було в госпіталь лягти, в "Лісову поляну", туди пролікуватися. [...] Зараз я поїхала у військкомат — навіть ніхто не хоче слухати. [...] Хоча для мам, у яких зараз загинули або навіть у полоні були, — просто я спілкувалася з мамою, в якої син був в Азовсталі, [...] — то навіть їм пропонували навіть от лікування, санаторій, все. Ну про нас... іде дискримінація — і це дуже обідно».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Розділ 3 ●

Правовий статус та правнича допомога

3.1 ● Отримання статусу Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України

Інформантки та інформанти розповідали, що **знали про можливість отримання статусу Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України** (далі — Статусу). У деяких ситуаціях інформування відбулося **через військову частину**, як-от у випадку матері, син якої служив у Державній прикордонній службі, а часом всю інформацію надавали в **ТЦК та СП**.

«Мені все зробили прикордонний загін, все зробив. Мені листа прислали, все сказали — як, що має бути. В мене з цим труднощів не було».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«Я думаю, що про це розповідали у самому ТЦК... Ось ця жінка, з якою вони оформлювали ці документи. Я думаю, там якраз: що робити, які кроки робити — це от там розповіли».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Проте під час інтерв'ю **не всі близькі знали про детальну процедуру оформлення статусу**, адже цим займалися інші люди або вони не цікавилися цим питанням детально, оскільки не розуміли його важливості та користі. До прикладу, один з учасників дослідження, батько загиблого, розповів, що **оформленням статусу займалися інші члени родини та військова частина**, а він не був долучений до цього процесу. Сестра військового, який загинув через кілька місяців повномасштабного вторгнення, розповідала, що **не була достатньо поінформована про важливість статусу**, проте згодом вона дізналася про нього через чат рідних загиблих військових.

«Ми його досить пізно оформили насправді, бо я не знала, що він дає, що він важливий і так далі. Ну ми оформили його, але десь, мабуть, через дев'ять місяців чи пів року, щось таке. [...] Ну просто всі почали про це говорити. Ну є такий чат – родини загиблих і пропавших безвісті, від частини є — і типу там почали це обговорювати просто активно. І я зрозуміла, що щось це таке.... Ну тобто я знала, що таке щось є, але знову ж таки — наскільки це необхідно, потрібно?»

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Частина інформанток та інформантів не мала труднощів з оформленням статусу. Важливим фактором у цих

випадках була підтримка зі сторони військової частини, ТЦК та СП або близьких.

«Це все ходила сама оформляти, ну дзвонили з військкомату, дзвонили, приїхала, заява там оформлялася і потім подзвонили, щоб я отримала — 40 днів по сину було — якраз от це чорне перше посвідчення отримала».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«Так, так. В нас взагалі не було ніяких складнощів ні з чим в цьому плані. Ми з батьками гарно спілкуємося. Не було і в цьому плані ніяких проблем. Ми втрьох ходили постійно по всіх цих інстанціях: мама, тато і я. І жодних проблем не було».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Да, у військкоматі в нас була при КМДА там мамочка теж загиблого, син якої, кіборг, загинув. Вона да, допомагала рідинам. І да, вона розповідала, які потрібно документи. І у військкоматі, в міському. Не в районному, в міському — була там жіночка, яка займалася сім'ями загиблих. Вона дуже така порядна людина, і все вона дуже допомагала. Так що з документами проблем не було, з документами допомогли, нічого не можу сказати».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

У більшості учасників та учасниць дослідження, які мали певні труднощі з оформленням статусу, близька людина загинула до повномасштабного вторгнення. Проблеми з оформленням виникали через низку причин. Деякі інформантки та інформанти говорили, що на той час люди, які відповідали за оформлення статусу, не завжди знали, як саме це потрібно зробити. У випадку одного з інформантів, труднощі були з певним видом посвідчення.

«З чорним [посвідченням] було трошки проблематично. У нас у військкоматі було. Тому що не всі були обізнані. А чорне дає право на 50 % на проїзд по Україні. Трошки було проблемне, но воно є».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

«Потім, після 2015 року, десь роки три в мене була така дуже велика боротьба з... Не те що боротьба, а з нашими цими юридичними питаннями. Тому що він був доброволець. “Правий сектор” не входив ні в одну структуру тоді. Він був у “Правому секторі”. [...] Те, що було тоді — це ну от я приходила, і кажу... Ніхто не знав, що з цим робити просто-напросто. Ніхто не знав. Тільки там почалось, рік пройшов — безлад був страшний. Вони розводили руками, тому що добути якусь бумажку десь було неможливо».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

Деякі учасниці дослідження ділилися, що їм бракувало чіткого і зрозуміло прописаного алгоритму дій.

«Просто не було такого, що от: крок перший — зроби те, крок другий — зроби те, поїдь туди — там точно все зроблять, — такого не було. Було, що типу треба поїхати туди — поїхали. А там що? А там кажуть: “А ви ж взагалі типу від НГУ, це не тут. А вам туди”. Приходять туди — а там не знають, як це оформлюється».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Кілька інформанток мали **труднощі з документами, потрібними для оформлення статусу**: в одному з випадків через те, що військовий був добровольцем, а в іншому — через те, що батько мав реєстрацію проживання в іншому місті, ніж його родина. Ці випадки трапилися до 2022 року.

«Ну трішки було [труднощів з оформленням статусу]. Тому що ми самі були приписані тоді з району, в районі, а тато був у місті. І деколи в районі считалося це все: що є цей статус, а в місті — ні. Або навпаки бувало. Дуже важко було; тобто що є члени загиблого — що і в районі, і в місті».

Донька, місто, Чернівецька область, батько загинув у 2015

Одна з учасниць дослідження ділилася, що оформлення статусу тривало деякий час, оскільки вона повинна була пройти довгий процес встановлення батьківська, адже народила дитину, не перебуваючи з військовим у зареєстрованому шлюбі.

Двоє близьких загиблих військових також натрапляли на труднощі **під час використання посвідчення** члена сім'ї загиблого. Брат загиблого розповів, що у 2014 році не всі люди знали про існування такого статусу та не були проінформовані про те, які права він надає.

«Батьки ходили в той совбез, так званий. Це вже я не займався, пішли вони. І випросили те посвідчення. А потім те посвідчення ніхто ніде не бачив, ніхто ніде не приймає. Мама каже: "Ой, та не хочу я показувати це посвідчення, ну... Я що, ним буду прикриватися?" Люди... ну перші роки ще так до тих посвідчень дуже відносились: ніби й підтримували Україну, але що за посвідчення, де ви його взяли?»

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015

Також **рідні загиблих військових до повномасштабного вторгнення** деколи **стикалися з некоректними висловлюваннями** про те, що їхні близькі загинули «на несправжній війні». Цими висловлюваннями люди показували своє негативне ставлення до того, що рідні загиблих військових могли користуватися тими ж правами, що й рідні тих, хто загинув вже після 24 лютого 2022 року.

«Це зараз говорять нашим вдовам і мамам, які тоді загинули, що він... він загинув не на справжній війні».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

3.2 ● Правнича допомога та взаємодія з судом

Що стосується правничої підтримки, **більшість інформанток та інформантів не потребувала допомоги й не зверталася за правовою підтримкою**. Проте кілька учасниць та учасників дослідження все ж потребували такої допомоги. В однієї з інформанток були **труднощі з отриманням статусу Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України**, тому вона звернулася за безоплатною підтримкою до правозахисної групи. Сім'я іншого загиблого військового зверталася до юриста, **щоб отримати певні документи від підрозділу**.

«Це я вже після десь... на другому році зрозуміла, що треба все писати. Ну я ж не юрист — писати. І юристів як таких не було. Зараз в нас є [назва організації], правозахисна група. І потім мені вже дівчата допомагали пізніше звідти — гарні дівчата, ми до сих пір співпрацюємо. І вони оці юридичні питання якось можуть, ну... відслідковувати й допомагати. І потім оце після тих 3 років — вже щось там добились ми. Просто статусу добились і все зробили».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

Кілька інформанток після загибелі їхньої близької людини **зверталися до суду**. У двох випадках причиною було **визнання батьківства у зв'язку з народженням дитини у незареєстрованому шлюбі**. Інша інформантка, мати військового, який загинув у 2018 році, зверталася до суду у зв'язку з тим, що після початку повномасштабного вторгнення їй **припинили виплачувати пенсію для родин загиблих військових**. Здебільшого учасниці дослідження наймали адвокатів та адвокаток для звернення до суду.

«Пенсію нам не перераховують. Надо тільки через суд. Ну от от ми... Не тільки я — всі родини такі, як я, до 2022 року — всі наймають, хто має можливість, наймаємо адвокатів, і судимося за пенсію. Я адвоката найняла, заплатила перший внесок [...]. Вже півтора року ні слуха, не духа. І він пообіцяв — от вже рішення буде, ухвала винесена ще в жовтні, 30 жовтня 2023 року. Ось скоро рік».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Судовий процес був складним із двох причин. По-перше, він був довготривалим. Наприклад, визнання батьківства через суд займало в інформантки кілька років, і на цей час вона не мала фінансової допомоги (партнер інформантки загинув у 2014 році). Проте такий же довгий і складний досвід мала й партнерка іншого військового, загиблого вже після повномасштабного вторгнення. В цьому випадку жінці було складно отримати довідку про вагітність.

«Так як [ім'я партнера] загинув за 2 тижні до народження сина, то в мене зайняло 2 роки тільки процес для того, щоб встановити факт батьківства. Чому так довго? Тому що суддя хотіла грошей, їх ніхто не платив. І вона придиралася до кожного слова. Це слово не так написано — все, ідіть, засідання закінчено. Потім, на наступний раз, вона в другому рядку якусь помилку знаходить. Все, ідіть, засідання закінчено. Поки я не знайшла адвоката нормального — допоки справи не було. Але на це в мене пішло 2 роки, щоб встановити вже статус і почати отримувати якісь виплати».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«В той день ще ходила... Це мене просили в ТЦК місцевому — там, де наречений, — щоб я принесла довідку, що вагітна. До мене також була якась позиція в лікарні незрозуміла. [...] Я пояснила причину, що мені потрібно... ну, з якою метою. Сказала, що в мене маленький термін, що мені, ну... на такому маленькому терміні ніхто довідку не буде давати. І якесь таке відношення. Але коли я поїхала в лікарню, ну там, де наречений, то без питань мені зробили довідку. Це з різницею в один день я зїздила».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році році

Окрім того, **з судовим процесом можуть бути пов'язані значні фінансові витрати**, особливо якщо близькі загиблого користуються послугами саме приватних юристів та юристок. Одній з учасниць дослідження довелося найняти приватного адвоката, адже фахівець, який надавав безоплатні юридичні консультації, не зміг надати їй якісної допомоги.

«Перший суд про визнання того, що я цивільна дружина, — я була задоволена. А другий суд про визнання батьківства якось, м-м-м... не дуже в нас пройшов гладко. Тому що я наполягала на тому, що я хочу, щоб був тест ДНК. Тому що я знала, яка його, ну... скажімо, що його мати може сказати, що це не його. Я знала, як вона спілкується зі своїм сином. Тому як вона буде зі мною спілкуватись — там навіть питань не було. Тому я наполягала, але там адвокат сказав, якщо це мені потрібно, то робить типу самі. То там таке було відношення — не дуже добре. І за іншим... Ну за другим судом я взагалі залишилась незадоволена. [Далі буде] третій суд, але вже з приватними [адвокатами]».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році році

Розділ 4 ●
Вплив втрати
на стан здоров'я
і діяльність

4.1 ● Зміни у стані здоров'я

Учасниці та учасники дослідження розповідали, що втрата близької людини спричинила **різке погіршення психологічного стану**. Інформанти та інформантки ділилися, що перший час після загибелі близької людини було відчуття, що «життя зупинилось», «щось вмирає всередині». Особливо важкими були перші дні після звістки про втрату та період підготовки до поховання. Інформантки та інформанти відзначали **важливість** у цей період **підтримки**, яку вони отримали від друзів, родичів та інших людей, які запропонували допомогу.

«Ну життя тоді для мене, звичайно, зупинилось. Я, ну... якби не син з чоловіком, я би, ну... якби мене оця новина застала одну... Я на сьогоднішній день навіть не уявляю, що було би зі мною. Не знаю, напевно, кинулася би з моста. Та я кидалась — мене тримали. Ну хотіла кинути з моста. Для мене життя зупинилося — все. Я навіть не уявляла, як буду жити».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Побратим і посестра загиблих військових розповіли, що також важко переживали втрати; водночас **через військову службу вони не завжди мали час прожити ці емоції**. Також вони зазначали, що насамперед намагалися підтримати родини загиблих військових.

«Здавалося б, ну типу втрата — це ж не моя рідна людина, не чоловік, не коханець там — ну ніхто — нас поєднували виключно дружні якісь стосунки, всі ці прикольчики, всі ці уміння підтримувати одне одного. Але було ну дуже важко — от прямо дуже ранило».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

«[...] такі речі дуже важко даються насправді. І неможливо передати ці емоції, твої відчуття внутрішні. Ну бо ставлення між, скажімо, нами, були... І ми знали, хто що заради один одного готові робити чи зробити. Відповідно коли ти втрачаєш таких людей, ну щось вмирає всередині. [...] Особливо важко, коли ти це повідомляєш родичам. Жінці, матері. Це найстрашніше, як на мене».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

Через важкий емоційний стан дехто з інформанток та інформантів **не мали можливості підтримувати соціальні зв'язки та спілкування з близькими**, не говорили про втрату і власний біль. Готовність говорити про втрату у них з'являлася через певний період часу.

«Перші пів року я ні з ким не хотіла ні бачитись, ні говорити — нічого. Потім почала трохи вставати на ноги, влаштувалася в сім'ю кухарем на вихідні дні».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«Але, м-м... зараз розумію, що я просто потім віддалялася від людей, не хотілося ні про що таке говорити — і я просто закривалася від всіх. Згодом-то, зараз, починаю про це розмовляти, починаю це переживати».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Інформантки, які були **вагітними** на час загибелі їхніх партнерів, розповідали, що в лікарнях вони стикалися з ситуаціями, які погіршували їхній психологічний стан. Зокрема болісно було спостерігати, як інші жінки спілкувалися та отримували підтримку від своїх партнерів.

«Ну це все було дуже важко, особливо психологічно, тому що... коли я була в лікарні, там були — на УЗІ ходили, з жінками сиділи — чоловіки. А ти сидиш одна... Я розуміла, що якщо б він навіть був на фронті, було б важливо почути, що мені говорили, він би телефонував. [...] Важко було бачити, що дівчатам телефонують чоловіки, питають, як вони, про самопочуття — всі ці питання. А я розуміла, що мені це також було б важливо почути. Тому це було важко дуже».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Деякі інформантки ділилися, що заповнення документів, написання персональних даних загиблої людини на папері — викликали сум і спогади про втрату. Під час інтерв'ю нам розповідали, що працівники й працівниці установ не завжди з розумінням ставилися до того, що люди потребували більше часу на заповнення документа або могли емоційно реагувати на спогади, спричинені цим. З одною з інформанток така ситуація трапилася за кілька років після загибелі її чоловіка, коли її син вступав до університету і претендував на пільгу.

Деякі учасниці та учасники дослідження говорили про тривалість **періоду горювання** за близькою людиною. Він був різним, однак здебільшого не меншим за пів року після втрати. Водночас деякі інформантки ділилися, що навіть через кілька років після загибелі їхньої близької людини, їхній психологічний стан залишався важким, а також згадували про наявність депресії.

«Цей був такий біль, знаєте, як намагаються виділити якісь межі горювання, але, блін... Ну я не знаю, напевно, пів року для мене було важко просто прийняти сам той факт. Я навіть на похорон не пішла, [...] я не була готова прийняти, що він загинув, тому що сам похорон — процес оцей, коли ховають людину, — ну типу це все».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

«Ну мені кається, що в мене депресія ще з тих пір не пройшла. Тобто воно так якось це затягує — все глибше і глибше. Рутинна, безвихідь, якась беспросветність. Там корона була, потім ще і війна. І ти вже, ну... вже кається, що хуже нема куди. А воно — раз, і стає ще щось хуже».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Інформантки та інформанти, в яких на момент загибелі їхньої близької людини були неповнолітні діти, також порушували тему **впливу загибелі близької людини на дитину**. Зокрема один з інформантів поділився тим, що не брав своїх дітей на поховання брата, адже хвилювався, що для них цей досвід буде травматичним. Ще одна інформантка ділилася, що її дитина важко переживала смерть свого тата.

«[Про дитину загиблого] ...Він пішов в п'ятий клас в цьому році. Він довго не міг теж прийняти смерть, тому що він дуже любив тата».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Стрес, який переживали й переживають учасниці та учасники дослідження, спровокував **погіршення стану їхнього фізичного здоров'я**. Передусім про погіршення стану здоров'я говорили матері та партнерки загиблих військових. Вони розповідали про **загострення хронічних хвороб**, а також необхідність звертатися за медичною допомогою через загальне погіршення самопочуття. Дехто з інформанток згадували, що їм доводилося госпіталізуватися для лікування та покращення стану здоров'я. Кілька інформанток розповіли, що мали **проблеми зі сном та харчуванням**, що також негативно впливало на загальний стан фізичного здоров'я. Декому з інформанток та інформантів допомогло медикаментозне лікування, зокрема антидепресантами.

«І коли син загинув, то в мене знову — це ж, звичайно, стрес великий був. Я навіть говорити не могла, я сильно заїкалася. Моя врач, дільничний лікар — я подзвонила, щоб вона мені порадила якісь ліки, — то вона, почувши мене, злякалась, мене відправила на денний стаціонар. [...] Мене зразу взяли під крапельницю. Ну трошки привели в чувства, я перестала заїкатися. Там до лікарів відправляли, до яких потрібно».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«Я не могла їсти. І схудла я на 10 кілограмів, мені здається, за той період. До лікаря зверталася, але... лікар не міг мені допомогти ні з чим. Бо все, що потрібно було зробити, я вже зробила. Тобто я приймаю антидепресанти, приймаю певні ліки, але я не можу їсти. [...] Антидепресанти одразу я почала приймати. Я, напевно, тоді і не розуміла, що я їх приймаю. Але сказали: "Це тобі потрібно". Це були ще якісь ліки певні, щоб я могла спати, ось таке».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Частина інформанток та інформантів не помічали суттєвих змін у своєму фізичному здоров'ї або пов'язували погіршення стану з іншим причинами, як-от обстріли та нестача сну.

«Ну фізичний — не так вплинуло; не знаю, [чи] впливає це: я займаюсь спортом, і тобто на фізичний якість... Ну там було, звісно, я швидше якість втомлювалась і там весь час спала, бо якраз тривоги, і там треба було спускатися вниз, умовно, і це ж теж забирає якусь частину енергії, ось».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

4.2 ● Діяльність, яка допомагала впоратися з переживаннями

Ми запитували учасниць та учасників дослідження, **що допомагало їм впоратися зі стресом та переживаннями протягом першого часу після загибелі близької людини.** Найпоширенішою стратегією було **завантаження себе роботою, навчанням або волонтерством.** Деякі інформантки та інформанти розповідали, що навмисне брали на себе більше робочих чи інших завдань, аби не мати вільного часу на думки про втрату. Частина інформанток та інформантів говорили, що відволікалися від переживань через **необхідність піклуватися про інших близьких людей.** Зокрема діти, брати й сестри загиблих військових відчували, що мали передусім підтримувати своїх батьків.

«Я тоді, мабуть, якимось чином жила, як по інерції. Котилася просто. Я не хотіла прийняти те, що є. Я просто, знаєте, як сказала Скарлет в "Унесьонніе ветром": "Я подумаю об етом завтра". От і я так само собі: завтра буду думати, не сьогодні. Сьогодні мені треба... я просто загрузала себе роботою так, щоб ні про що не думати».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«Дуже важко було. Важко вдома, коли сам лишаєшся. Тому ходила в будинок ветеранів, у нас є в Рівному, малювала картини. Ті картини потім їдуть за кордон — виставка, продаються. За ті кошти купляться, там, автомобілі чи ще там, що потрібно для військових».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«Ну мені нічого не залишалось як в цій ситуації бути максимально сильно в чомусь черствим. Я, наприклад, розумів, що коли я вдома, то я не можу там, грубо кажучи, поплакати. Тому що батьки. Наша задача була з дружиною, щоб в цей період після загибелі — пів року-рік — щоб батьки прожили цей найважчий період. Тому максимально їх там якби лелеяли».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Занурення в роботу практикували й військовослужбовці та військовослужбовиці: вони розповідали, що намагалися відволіктися від думок про втрату під час виконання бойових завдань і поверталися до них під час вихідних або відпустки. Водночас інформанти та інформантки говорили про те, що однією зі стратегій боротьби з переживаннями у військових є чорний гумор, адже він допомагав їм полегшити переживання.

«Перерва 1-2 дні — не більше, і потім далі ідеш. Якщо це в активних якихось діях бойових — як це було, так само, навіть без перерви: просто в роботу — і погнав. Так простіше відходити від цього. А потім вже коли в тебе вихідний чи ще щось, відповідно ти вже собі дозволяєш забитись в якусь норку, по рюмці, мабуть, або просто закритися, посидіти, помовчати. [...] Але знову ж, чорний гумор додає свого певного відчуття, [...] зйому стресу навіть. Ти пожартував за смерть, за це все — і так, маєш. Ну в сенсі тобі легше стає, ти розумієш, блін, що ну... та не так вже воно і страшно, я не знаю».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

Деякі інформантки та інформанти розповідали про те, що **уникають розмов про загиблу людину та будь-яких справ, пов'язаних з нею** (наприклад оформлення документів для отримання фінансової виплати). Водночас здебільшого учасниці та учасники дослідження — і навіть ті, що уникали розмов про втрату протягом першого часу, —

вважали, що такі розмови все ж є потрібними під час переживання горя.

«[...] Пам'ятаючи себе, як це було. І говорити тим паче про це точно не хочеться. Переживати це знов і знов. Хоча насправді... от поговорити і пережити це — 10, 20, 30 разів — скільки кому потрібно. Оце, мабуть, воно і потрібно, розумієте? А люди навпаки від всього закриваються, тому що це боляче. Не хочуть через це проходити, відштовхують. І таким шляхом вони просто затакують цей процес. Якщо про це говорити постійно — воно насправді [пройде] швидше».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«Да, ми часто зустрічалися з друзями, могли поспілкуватися. Я не закривалася. Я відкрито спілкувалася — мені це давало якихось певних сил. І, мабуть, тому я і зараз можу сказати, що я справилася з цим горем, з цим болем».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

З досвіду учасниць та учасників дослідження, **важливою на перших етапах є підтримка від друзів та близьких**. Зокрема, друзі частини інформанток та інформантів намагалися не залишати їх на самоті, ночували у них удома або запрошували до себе, брали на себе дрібні побутові обов'язки тощо. Одна з інформанток розповіла, що їй допоміг візит іншої матері загиблого військового, яка приїхала її підтримати, і в такий спосіб з'явилася змога почути, як з переживаннями впоралася людина зі схожим досвідом. Детальніше про підтримку з боку соціального оточення ми розповідаємо у п'ятому розділі.

«Друзі, з якими я спілкуюся часто, щодня, які підтримували мене, — вони одразу це розуміли. Зі мною постійно хтось залишався ночувати, довгий час. Але дуже часто запрошують там... просили, будь ласка, вийди з дому, прийди хоча б до нас. Тобто мені завжди допомагали. Жодного дня не було такого, щоб я залишилась сама. І це не 1-2 людини, а це 10-15 людей, які завжди поруч з тобою. У найскладніші дні. Відколи ми дізналися — до похорону, мені здається, в мене пів міста вдома було і пів міста старалось мене підтримати».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Важливим фактором, що підтримував протягом першого часу після загибелі близької людини, для друзів, колег, по-сестер і побратимів було **вшанування пам'яті й організаційні процеси, пов'язані з прощанням та допомогою родині загиблої людини**. Ці завдання спонукали до спілкування з іншими людьми та давали можливість віддати

шану загиблій людині. Колега загиблого військового поділилася думкою, що ритуал поховання важливий для того, аби людина змогла прийняти пережиту втрату.

«Напевно, знаєте, багато роботи тоді було, і волонтерство, в тому числі допомога саме сім'ям загиблих. Тобто навіть сім'ям тих, кого я не знала, але це наче таке, знаєте, як на ноги стаєш, ну пам'ять робиш. [...] І от я робила ці речі і думала, багато згадувала насправді, хотілось плакати — я плакала, і я собі, ну, не забороняла».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

«Ви знаєте, ну... ось ці традиції, народні, чому оці всі з похоронами, там купа всяких дрібниць, які треба зробити, ось. [...] І ці дрібниці, вони з однієї сторони для того, щоб людина не... ну реально не поїхала дахом. І щоб людина якби була загружена по цей... саме ось цими процедурами. Тому я ж кажу, що робота, плюс купа ритуалів, купа всього. І воно трошечки, ну... Ну а грубо кажучи, структурує твою діяльність і не дає реально втопитися в якихось емоціях».

Подруга, Київ, друг загинув у 2023 році

Під час інтерв'ю ми також запитували, **що підтримувало учасниць та учасників дослідження після проходження певного періоду часу від втрати та що допомагає їм зараз.** Загалом нам розповіли про перелік дій, схожий на той, що використовували протягом першого часу після загибелі близької людини.

Частина інформанток та інформантів говорили, що їх підтримує **вшанування пам'яті про загиблу людину.** Це проявлялося у регулярному відвідуванні могили, облаштуванні просторів, написання книг пам'яті про людину, виконанні побажання загиблої людини тощо.

«А от це в мене син просив декілька разів, щоб я здала на права. Ну і я в цьому році рішилася, пішла, записалася. [...] А це відволікає дуже, знаєте. [...] Мозки по-новому треба заставляти, щоб мізки працювали. І це, таке, напружно. Але ви знаєте, що воно дієво. Воно здорово відволікає. Я з цим навчанням трохи почала спати. Тому що зі сном у мене проблеми. А це вже я втомлювалася, мене треба було вчити цей ПДР, бо ті білети, це все».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Частина інформанток та інформантів розповідали, що їх підтримують **регулярні волонтерські активності.** Здебільшого їхня волонтерська діяльність пов'язана з допомогою армії, військовим та їхнім сім'ям. Залученість до волонтерства відволікала їх, спонукала до спілкування з іншими

людьми, а також давала відчуття долученості до важливої справи. Кілька інформанток завдяки волонтерству повернулися до соціального життя. Окрім волонтерства, з переживаннями частині учасниць та учасників дослідження допомагали впоратися й **робота та хобі, повернення до занять, які раніше приносили радість, або початок нових активностей.**

«Ну без роботи не сиджу. Чесно, вдома не можу сидіть. Ну якось мені краще, коли я... Ну десь, десь іду, щось роблю. [...] Що мені допомагає? Ну... мабуть, бігаю то на сіточки, то до внука бігаю. Ну оце мені допомагає. Чимось, ну... мені постійно потрібно бути зайнятою. В мене вже навіть, ну... там на волонтерці сміються, кажуть, тебе не можна піймати, то ти тут...».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Підтримуючим для учасниць та учасників дослідження було **спілкування з іншими людьми.** Зокрема важливими для них є відносини, в яких вони можуть вільно розповідати про свої переживання й отримувати підтримку, коли цього потребують.

«І тому у нас така тусовка своя, і там одне одному, знаєте, так... Але в мене є правило: я інколи прямо, прямим текстом кажу типу: «Ти готова зараз до мого ниття?» Ну чесно, я прям так і кажу: «Мені треба понить». Ну просто понить. Або якщо мені типу пишуть і я говорю: «Ну типу вибач, я зараз не в ресурсі, не можу», — типу це нормально. Але це люди з певним рівнем зрілості. Ну інші... не всі готові підтримувати мене».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Частину інформанток та інформантів — так само як і у перший час — згодом підтримувала потреба турбуватися про своїх близьких: дітей, батьків, партнерку чи партнера тощо. Кілька учасниць дослідження також поділилися, що їм допомагає самозапевнення, що вони зможуть впоратися з емоційними переживаннями, спричиненими втратою, а також концентрація думок на майбутньому.

«Ну це якось постійно в роздумах, я розумію, що потрібно все ж таки іти далі. Тому що постійно жити минулим? Як би добре це не було в тих спогадах, потрібно йти все ж таки вперед. Тому що малеча підростає — я помітила за собою, що я пропускаю такі важливі моменти зараз; тим, що я живу тим, що було. І тому трішки так — що і до психолога зараз, і теж хочеться, щоб... бути тут і зараз».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

«Але заради його мами, своєї дружини, я намагаюсь теж якби триматися. Тому що якщо я — ну тоді взагалі буде дело дуже погано. Але я якби... ну якби відповідаю, щоб з дружиною в цьому плані... щоб я її міг, там, підтримати. І я плачу, але якщо я плачу, я намагаюсь... ну щоб ніхто не бачив. [...] Тому тут я... намагаюсь бути сильним».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

4.3 ● Психологічна допомога

Більшість учасниць та учасників дослідження говорили, що **у певний період після загибелі їхньої близької людини потребували психологічної допомоги, однак не усі вони мали досвід звернення за підтримкою**. Дехто з учасниць дослідження зверталися за психологічною допомогою і **вважали отриману підтримку корисною для себе**. В деяких випадках це було початком проживання втрати, а в деяких — допомога, коли стан погіршувався.

«Бувають такі моменти, коли... якщо я відчуваю, що взагалі накриває, і я не впораюся, тоді я звертаюся за психологічною теж допомогою. Ну в мене у практиці мають бути супервізії і всякі такі штуки, але коли прямо особисте, то да, я можу піти до психолога. Це може бути навіть не така, там... по типу зустрічі, але принаймні там кілька, які там допоможуть мені втриматися, там, можливо, трошки чи погорювати, чи взагалі визнати, чому мені так кепсько [...]».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Дехто з тих, хто не звертався за психологічною допомогою, пояснювали це тим, що не вбачали в цьому сенсу і покладалися на свої сили або на підтримку друзів. Ще кілька інформантів та інформанток порушували проблему стигматизації отримання психологічної допомоги в суспільстві: їх зупиняло **відчуття сорому** за свій психологічний стан і переживання, що вони можуть отримати осуд через звернення до спеціалістів.

«Але за психологічною допомогою ми не зверталися, бо, чесно, я не бачу сенсу в цьому, що в моєму, наприклад, випадку було, ну скажуть типу: “Виходьте, переключайтеся, знайомтеся умовно з іншими людьми”. Ну ок, це робиться не в моєму характері — знайомитися з іншими людьми. Тобто переключатися я знаю як».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

«Ні, на той момент я не зверталась до психолога. Ну чомусь, мені здавалось, я відчувала якийсь сором, напевно. Ну, напевно, в більшості це сором. У нас чомусь в суспільстві є така, як заборона, це погорювати. Ну от, вона є, така заборона».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Дехто з інформантів та інформанток лише згодом зрозуміли, що у **минулому потребували психологічної допомоги**, але вони її **вчасно не ідентифікували** або **не отримали через нестачу сервісів** підтримки станом на певний період часу (у 2014–2021 роках та на початку повномасштабної війни). Окрім цього, не всі мали достатньо часу, який потрібно приділити пошукам психолога чи психологині та самій психотерапії. Дехто з учасниць та учасників дослідження розповіли, що хотіли б отримати психологічну допомогу, однак у їхньому населеному пункті немає потрібних спеціалістів. Інформантки й інформанти також розмірковували, що відгуки знайомих про роботу з конкретною психологинею чи психологом могли б допомогти їм навіть звернутися за допомогою.

«А тоді потрібно було, звичайно потрібно було [...] психолога. Це зараз розумієш. В той час — та який психолог, тут купа проблем! Але це потрібно було. Зараз інша ситуація. Зараз є ці, звичайно, психологічні служби, спеціалісти. І більше вони відкриваються в багатьох містах — я знаю, які психологічні центри».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

«І я розумію, що є там певні платформи, де я можу знайти психолога. Але... не впевнена я в цьому. Мені хочеться, наприклад, щоб цей психолог був у мене в місті, я хочу спілкуватися вживу. [...] Я не можу собі уявити, як я спілкуюся з абсолютно чужою людиною, про таке мені болюче. Тому і не звертаюся. Мені здається, якби хтось, хто в цьому розбирається, наприклад, якби така сама дружина, як і я, сказала мені, що от я знайшла прекрасного психолога — можливо тоді я би звернулася по допомогу».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Значна частина учасниць та учасників дослідження все ж мали досвід звернення за психологічною підтримкою, а двоє людей самі працювали психологинями й мали супервізію. Досвід взаємодії інформанток та інформантів із сервісами психологічної підтримки був різним.

Найчастіше вони звертали увагу на **брак психологів і психологинь, які працюють з військовими й родинами**

військових та мають глибоке розуміння контексту. Деякі учасниці та учасники дослідження зазначали, що вони хотіли б займатися з такими спеціалістками, однак не натрапляли на них. Інформанти та інформантки також згадували про **непрофесійність окремих фахівців чи фахівчинь**, з якими вони спілкувалися. Зокрема, частина розповідала про неефективну роботу безкоштовного сервісу психологічної допомоги, стикалася з неетичним спілкуванням з боку психолога та відсутністю гнучкості методик терапії.

Унаслідок цього частина інформантів та інформанток **втрапили довіру** до психологів та психологинь і вирішували не звертатися за професійною допомогою. Натомість вони шукали підтримку у своїх знайомих, які мають схожий досвід. У таких ситуаціях, зокрема військові, натрапляли на складнощі, адже не завжди могли поділитися переживаннями з побратимами та посестрами, які виконували бойові завдання.

«Тебе треба, щоб хтось почув, зрозумів і хоча б вислухав. На жаль, в більшості випадків там ні один психолог тобі не допоможе з цим. Тільки ті, хто на цьому знаються, або... побували в такій ситуації, скажімо. [...] Ти відчуваєш цю фальш, і не хочеш цим ділитися з людьми, котрі не дотичні до цієї справи».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

«Я зверталася за допомогою, так, безкоштовного психолога мені надали. Але він — як безкоштовний психолог, він просто цю годину висиджує. [...] Йому було по барабану взагалі мій стан. Я потім поміняла психолога, ситуація така сама. [...] Я проходила терапію також, 9 місяців, у Німеччині. [...] І там більш як продуктивно йшла ця робота, але вони працюють як роботи. [...] Вони з усіма працюють одною і тою ж саме схемою. А не всім вона підходить. [...] Тому я трошки розчарувалася в психологах і розувірилася в тому, що хтось може допомогти».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Під час інтерв'ю також звучали думки, що **не всі психологи й психологині готові працювати з темою втрати** та адаптувати схеми своєї роботи до індивідуальних складних випадків. Одна з інформанток згадувала, що іноді психологи чи психологині упереджено ставляться до форматів стосунків, у яких могла перебувати людина з загиблим військовим (незареєстрований шлюб, позашлюбні стосунки).

«Якщо це коханка, до прикладу, була, ну і що? Суспільство взагалі там би забило. [...] І тоді взагалі у нас навіть деякі психологи не здатні це приймати, тому що там же зразу — оп — і броня, засудження якесь. Ну це вже говорить про непрофесійність, але тим не менш, психологи теж люди, тобто оці загальні тенденції в суспільстві, вони теж лягають».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Окрім браку психологинь і психологів, які працюють з родинами військових, інформантки та інформанти стикалися з **браком психологів та психологинь загалом у громадах, а також із труднощами з доступом до офлайн та онлайн консультацій**. До того ж попередній негативний досвід роботи з психологами або упередження спонукають частину людей до більш ретельного та уважного вибору фахівця або фахівчині.

«І от психологічної підтримки — її дуже сильно бракує. І ну майже нема якби. І плюс я-то... я молода в цілому, типу мені з цим легше, я більш психологічно обізнана і ну типу більш активна в цілому по життю. А батьки, вони, ну, набагато більш закриті, набагато більше упереджень. І допомогти їм — отут з цим складнощі. І коли якби ти маєш вмовляти, ну, батьків, щоб вони пішли кудись до психолога, — ти маєш знайти цього психолога. Скоріш за все, він не підійде. А нема з кого обирати».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Важливо зазначити, що **не всі інформантки та інформанти відчували потребу у професійній психологічній допомозі**. На думку кількох інформанток, обговорення психологічного стану і своєї втрати на сесіях психотерапії могло призвести до ретравматизації та порушення стабілізованого емоційного стану.

Частина інформанток та інформантів знаходили психологічну допомогу у **групах підтримки для близьких загиблих військових**. Інші ж — або не відчували потреби обговорювати свою втрату в колі інших людей зі схожим досвідом, або не мали можливості долучитися до груп підтримки. Це пов'язано з відсутністю таких груп у їхньому населеному пункті чи громаді.

«Мені більше всього подобається група підтримки — це волонтерський центр і церква [назва церкви]. Там воно іде, знаєте, так чисто по-людськи. Чисто, знаєте, ну, я пробувала [психотерапію]: там питання, відповідаєш, говориш — і я починаю от це в себе піднімати з середини — і мені просто, знаєте, ще важче».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

4.4 ● Вплив втрати на діяльність та роботу

У нашому дослідженні ми намагалися з'ясувати, як втрата близької людини вплинула на діяльність людей загалом. Деякі інформанти та інформантки говорили про те, що **перший час після звістки про загибель близької людини не могли продовжувати свої справи, втрачали здатність як до соціальної взаємодії, так і до будь-якої іншої активності**, або ж відчували невизначеність та нерозуміння своїх бажань.

«Оці всі дні — від того, як ми дізналися, й до похорону — можна сказати, нічого не відбувалося. Я, в мене... от я просто лежала. Я не могла вставати, нічого. Одразу друзі мої попіклувалися про те, щоб я почала приймати антидепресанти. І все».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Просто тоді воно вплинуло, але скажу: хотілося все, але, відповідно і не хотілося нічого. Відчуття таке більше — невизначеності. Хотілося і туди сходити, і туди, але водночас хотілося посидіти дома».

Донька, місто, Чернівецька область, батько загинув у 2015 році

У випадку деяких учасниць та учасників дослідження, втрата близької людини також **значно впливала на можливість працювати та займатися робочими справами**. Деякі інформанти та інформантки **були змушені звільнитися** через небажання отримувати особливу увагу чи ставлення з боку колективу, й певний час не поверталися до роботи. Зокрема, у цих випадках йшлося про відчуття, що їх жаліють або засуджують їхні колеги.

«Не могла працювати за рахунок того, що, наприклад, на тебе всі дивляться. Всі тебе знають, знають, яка в тебе ситуація, і тебе судять завжди. [...] Пів року я не працювала».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Я працювала, но після смерті сина я на роботу не змогла вийти. Для мене було дуже страшно. [...] Мені казалось, на мене будуть всі дивитися. [...] Я думаю, от я прийду на роботу, мене там будуть жаліти, на мене там будуть дивитися. Я не змогла, я звільнилася».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Деякі інформантки **переживали втрату під час свого навчання**. Так, учасниця дослідження розповіла, що через загибель рідної людини **не могла готуватися до іспитів**.

«[...] деякі вчителі розуміли, я розповідала, там сильно на мене не давили. Бо я в ті дні взагалі не пам'ятаю себе. Я ніяк не готувалася, мені вже було, ну... без різниці, як я там складу».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Інша інформантка розповіла, що їй **вдалося зберегти певну стійкість та продовжувати навчатися**, щоби уникнути складнощів у майбутньому.

«Перерву я не робила. У нас просто перерва була за рахунок того, що почалася повномасштабна. [...] Я розуміла, що потім буде складніше це все доганяти, тому в цьому немає сенсу. Тобто з цим якраз проблем не було. Бо я стійка така дівчина, бо я можу умовно себе якось зібрати на якийсь момент, а потім умовно вночі поплакати, ну щось таке».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

При цьому інформантки зазначали, що **викладачі та викладачки не пропонували їм інших умов** у процесі навчання та складання іспитів. Проте, за відчуттями однієї з інформанток, **намагалися не висловлювати зависених очікувань щодо успішності студентки**, що слугувало їй певною підтримкою.

У контексті впливу на роботу важливим також є досвід військових, які втрачають своїх побратимів та посестер. За їхніми розповідями, **часу та можливості повноцінно горювати у військових немає**. Один з інформантів розповів, що **командири можуть дати 1-2 дні перерви після звістки про загибель побратима або посестри**, однак **під час активних бойових дій такої можливості немає**.

«Максимум може бути день-два, зібратись до купи. І, скажімо так, може десь просидіти собі тихо поплакати. Чи викликати з друзів, хто так само проходив, ще щось; зібратись, як то кажуть, по чарці, те й інше, поговорити. Перерва 1-2 дні — не більше, і потім далі ідеш».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

Повернутися до активної діяльності учасницям та учасникам нашого дослідження вдавалося поступово через деякий час після загибелі їхньої близької людини. Інформантки та інформанти говорили як про пів року, так і більші проміжки часу, який був необхідний для перерви на проживання та горювання. Також деякі інформантки зауважили, що

поверталися до роботи майже одразу після втрати їхніх близьких, що було для них способом впоратися з переживаннями.

«Після року ще легше стає, напевно. Але біль не проходить. Просто ставлення до нього змінюється».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Мотивацією, яка впливала на здатність деяких інформанток та інформантів повернутися до активної діяльності, була **пам'ять про їхніх близьких**. Зокрема, **бажання працювати на користь змін, які втілювали у життя їхні загиблі близькі**.

«[допомагають впоратися з переживаннями] ті спогади і ті речі, з котрими ми йшли разом. З тими думками, бажаннями щось діяти. Знову ж таки, зміни в країні, як би це пафосно не звучало. Але всі ті, хто загинув, в якійсь певній мірі міняли нашу країну. Міняли наше сприйняття до неї, додавали відповідальності; тому що їх не стало, на тебе більше впало. [...] І ну просто працюєш далі, відповідно. Як кажуть, за себе і за нього тягнеш».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

Учасниці дослідження також розповідали, що повернутися до діяльності їм допомагало **залучення до громадської діяльності**, зокрема до благодійної / волонтерської, збору коштів на потреби війська, організації культурних заходів. Ці ж справи допомагали їм впоратися з переживаннями.

«[...] дівчинка — волонтер. І вона мене... до волонтерства, так сказати. Говорить: хочеш попрацювати? Ну, кажу, давай. [...] В мене через рік чоловік помер, після сина. Рівно через рік [...]. Ну говорить, хочеш тортки помогать мазать? [...] І от все, і от в нас почалося все з тортків. Я кожні вихідні їздила до неї, ми мазали хлопцям тортки».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Розділ 5 ●

Зміни у спілкуванні та підтримка з боку соціального оточення

5.1 ● Підтримка від близьких

Інформантки та інформанти ділилися, що протягом першого часу після загибелі близької людини, їм **було складно підтримувати життєдіяльність, вести власний побут, перебувати в житлі, де вони мешкали спільно з загиблою людиною**. В цей період їх підтримували найближчі родичі та друзі. Вони контролювали, щоб людина не забувала їсти, мала достатньо сну, виходила на прогулянки на вулицю, а також допомагали не концентруватися на думках про втрату та спогадах про загиблу людину. У деяких випадках, рідні або друзі запрошували близьких загиблої людини пожити в їхньому помешканні, аби простір не нагадував їм про втрату. Багато учасниць та учасників дослідження говорили, що **близькі допомогли їм повернутися до життєдіяльності**, допомагали відновити взаємодію з іншими людьми та підтримували зміну чорного одягу на звичайний — як символічний крок у переживанні травми.

«Сестра мене дуже підтримувала цей момент, дуже. Вона мені дуже допомогла. І навіть приїжджала до мене, коли я не хотіла навіть говорити по телефону просто — настільки в мене була депресія. Вона приїжджала і насильно мене змушувала піти в ліс погуляти, вийти з дому, щоб якось жити далі».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«Мамі було досить важко, там швидка приїжджала, уколи робили, заспокоїливі. І сусіди постійно, ну... сусіди ночували прямо там. Тобто постійно і супровід, щоб сам на сам не залишати, бо сам на сам — це зразу думки страшні лізуть».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

«Тобто коли там треба десь пожити, якщо не в нашій квартирі, бо вона досить таке емоційне місце, скажемо так, то ми можемо жити там у друзів за містом».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

Також близькі люди підтримували фінансово, що могло прожити час, поки не почалися виплати. Якщо перед звісткою про загибель військові мали статус безвісти зниклих, то близькі люди брали участь у пошукових діях. Здебільшого учасниці та учасники дослідження отримували найбільш значущу підтримку саме від найближчих людей, з якими вони мали хороші стосунки.

«Так, найбільша підтримка — це друзі. Жодного дня я не була сама. Весь цей період і пошуків, і всі допомагали. Тобто всі були підключені в різних містах, всі щось робили».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Деякі інформантки та інформантки ділилися, що їх також намагалися словами підтримати і малознайомі та незнайомі люди. Проте не всі, хто мали такий досвід, сприймали це позитивно. Для частини з них, такі дії були радше надмірним виявленням **уваги, яка постійно повертала до спогадів**. Також подекуди слова підтримки та співчуття від малознайомих людей спричиняли відчуття зніяковілості.

«Це така підтримка, але трохи дивна. Ти не знаєш, як на неї реагувати. От дійсно, ти не знаєш, як реагувати, коли до тебе підходить абсолютно чужа людина. Це ніби і приємно — я розумію, що для людини це також складно — підійти і висловитися».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Інші учасники та учасниці дослідження навпаки говорили про те, що їм **бракувало підтримки від оточуючих**. Це було пов'язано з тим, що усі рідні загиблого військового перебували в поганому емоційно-психологічному стані, тож вони не могли підтримати одне одного.

Партнерки, які не підтримували активного спілкування з родиною та друзями військових, зазначали, що після втрати вони **почувалися, наче опинилися осторонь**. Адже інші рідні та друзі їх загиблої близької людини спілкувалися та підтримували одне одного, а партнерки не були включені до цієї взаємодії. Також у таких випадках про партнерок могли не згадати під час промов на похованні, що завдавало їм неприємних відчуттів.

«Його односельчане — там, де він був, проживав, скажімо так, — не знали, що в нього були стосунки, але він туди не приїздив вже давно. Не мав він про це їм відчитуватися, але його сестра наголошувала, що в нього є наречена, що я вагітна. В промовах там ніхто і не згадував, що в нього... ну, мене. І це не дуже заділо, але... було образливо. Тому що я ж теж частинка життя його».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Декілька учасників та учасниць дослідження говорили, що **почувалися ізольованими від своїх друзів**, оскільки ті не знали, в який спосіб підтримати чи висловити співчуття та

як поводитися, аби не викликати ретравматизацію, і тому уникали спілкування з ними.

«Але от як з цим жити — ніхто не вчить, ніде не написано. І люди навколо тебе — вони дуже бояться взагалі, ну типу щось не так сказати, взагалі навіть намагаються не говорити з тобою. [...] Тобто вони взагалі типу намагаються просто не чіпати. А йому хочеться з кимось поговорити, наприклад, якимось просто навіть поговорити не про це. І типу тут ізоляція».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Друзі загиблих військових говорили, що шукали підтримки у своїх рідних та друзів, проте досить рідко зверталися за емоційною підтримкою до рідних військовослужбовиць та військовослужбовців. Тому деякі **побратими та посестри не мали змоги отримати підтримку, адже їхні близькі були на бойових завданнях або загинули.**

Інформантки та інформанти ділилися своїми спостереженнями, що у суспільстві після **початку повномасштабного вторгнення змінилося ставлення до військових та вибудувалося розуміння цінності їхнього вчинку.** Близькі загиблих військових отримують більше співчуття та підтримки, тоді як раніше вони значно частіше стикалися з неетичними висловлюваннями. Важливо зазначити, що випадки недоречної поведінки з боку оточуючих все ще трапляються, проте, за словами учасниць та учасників дослідження, це поодинокі випадки.

«В мене син пішов у 2014 році добровольцем ще. І коли він потрапив в полон, я там переживала. І ви знаєте, як мені було боляче, коли мені навіть там... Навіть близькі казали, там, таке, подруги там... казали: "Його туди ніхто не посилав". Або казали, що от, він пішов там за порошенківські кармани, воювать там за них. Ну обідно було».

Мати, Київ, син загинув у 2018 році

«Зараз дуже змінилося. Тому що зараз багато в кого загинули чоловіки, в нашому селі теж не виключення, на війні. І тепер вони по-іншому стали до мене ставитися. До того, вони такі: "Ой, чи не бідна нещасна, подумаєш?" Тоді мало було людей, що загиблі».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

У відповідях інформанток та інформантів ми переважно спостерігали, що **підтримку вони отримували від своїх близьких друзів, а не від інших близьких людей загиблих військової чи військового.** Близькі люди військових (партнерки та партнери, батьки, колеги, друзі) переважно

активно спілкувалися саме задля розв'язання організаційних питань, а не емоційної чи психологічної підтримки одне одного. Так, друзі могли допомагати родині фінансово чи організувати поховання, події з вшанування пам'яті тощо.

Досить часто, якщо близькі загиблих військової чи військового були знайомі та спілкувалися раніше, то після загибелі вони продовжували підтримувати контакти. Проте якщо між близькими були наявні конфлікти, то після загибелі в деяких випадках вони поглиблювалися або ставали причиною труднощів у бюрократичних процесах.

5.2 ● Підтримка від громади та громадських об'єднань

Крім рідних та знайомих людей, родини **також підтримували місцеві органи влади та громада**. Ця підтримка була як символічною, так і матеріальною (про матеріальну детально йшлося в другому розділі звіту). Символічна підтримка здебільшого полягала в **організації заходів з вшанування пам'яті або зустрічах з представниками та представницями органів місцевого самоврядування (ОМС)**. Такі зустрічі переважно були приватною ініціативою голів громади: вони особисто відвідували родини, пропонували допомогу, вирішували конфліктні ситуації (зокрема проводили бесіди з водіями транспорту, які відмовляли у безоплатному проїзді). Проте родини, чиї рідні загинули до повномасштабного вторгнення, зауважували, що до 2022 року, голови їхньої громади відвідували їх частіше та пропонували допомогу, тоді як зараз це трапляється досить рідко. На думку інформанток та інформантів, це пов'язано зі збільшенням кількості сімей загиблих військових.

«Зразу [після звістки про загибель] вже почалися дзвінки від приймальні міського голови [назва міста], який готовий був, будь-яка допомога, сприяти».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

«В нас мер дуже хороший. У нас [ім'я мера] дуже опікується нами. [...] Є люди, які якісь щось мають потреби, ідуть на прийом, записуються, просять. Він допомагає, мер наш. Ну а мене... мені хватає пенсії».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Щодо вшанування пам'яті загиблих військових, громади облаштовували алеї пам'яті, ставили меморіальні дошки, називали вулиці на честь загиблих, а також допомагали оздоблювати могили, дбали про те, щоб на могилах були живі квіти. Деякі інформантки та інформанти говорили, що процес облаштування алеї пам'яті відбувався партисипативно, і родини військових могли впливати на розташування алеї, обмеження руху транспорту поруч тощо. Проте учасниці та учасники дослідження, які втратили близьких до 2022 року, говорили про те, що **на пам'ятних заходах чи алеях пам'яті не завжди згадують чи розміщують фото їхніх загиблих рідних**, через що рідні відчують несправедливість.

«Ну, міський голова, міська влада просила фотографії для того, щоб зробити... щоб кожні батьки подали фотографію, яку розмістити на бігборді, це перші роки. Другі роки — коли вже за раз загальний по всій Україні оцей формат цих трикутників або чотирьохкутників [...]. Ну Алея героїв зроблена. Батьки, ці всі родини загиблих мають вплив — міську владу попросили, щоб там перекрыли, щоб там машини не їздили прямо вздовж всієї Алеї Героїв. Зробили об'їзд, закрили цю дорогу, щоб не піднімався цей пил».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

«Наша влада тут місцева дуже гарно відноситься. Ставить пам'ятники всім однакові. За кошт держави, ми не платимо нічого. Встановлюються. Вінки постійно, квіти кладуть і все».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Проте не всі рідні загиблих військових отримували допомогу від місцевих органів влади. Частина інформанток та інформантів зазначала, що не отримувала жодної підтримки та не контактувала з ОМС.

Учасниці та учасники дослідження розповідали також і про підтримку від громадських організацій, фондів та інших інституцій, зокрема релігійних. Такою підтримкою була певна **матеріальна допомога, організація подорожей, залучення до творчої діяльності, а також психологічна підтримка**.

«[прізвище людини], по-моєму, фамілія в неї. [...] Я не зверталася, вона мене сама знайшла. Я так все старалася, щоб своїми силами, не афіширувала цю ситуацію, от. І вона через ці польські гранти теж допомогла мені купити ту квартиру».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«У нас в [назва міста] є волонтерський центр [назва волонтерського центру], там відвіую. Дуже приємна, така гарна, душевна установка. Хто хоче — картини малює, іноді якісь такі раз на тиждень щось для мам роблять. Ми робимо якісь подєлки, щось таке — гарні, приємні. Для дружин загиблих чи зниклих безвісті окремо заняття були».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Також деякі інформантки розповідали про те, що **їх підтримує церква**, зокрема йшлося про заходи від греко-католицької церкви: подорожі, служіння панахиди у пам'ять про загиблих людей. Окрім цього, згадували й про інші релігійні організації, де рідні загиблих військових можуть отримати психологічну підтримку.

«Ми зустрічаємося, нас підтримують, дуже підтримують греко-католицька церква. Ми їздимо, я нещодавно ось повернулася з Хорватії, їздили від департаменту [назва церкви]. [...] Ми раз у місяць їдемо в храм. Там фотографії наших дітей, там проходить панахіда, нас підтримує, там є такий наш військовий капелан, [ім'я капелана], який нас підтримує дуже».

Мати, Київ, син загинув у 2018 році

«А ще в нас є [назва церкви]. Я теж там буваю. Теж дуже люди гарні, приємні. Стараються підтримувати. В торік весною вони мене вговорили, їздили в Закарпаття в Берегово на тиждень. Піклуються теж про нас, будь-яка допомога — будь ласка».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Були також ті, **хто не отримував якоїсь підтримки з боку недержавних організацій через відсутність їх у місті проживання інформантів та інформанток**.

«На жаль, не спілкувалася. В нас в місті жодної громадської організації такої не було, коли це все сталося. І до мене зверталися ті, хто хотів щось організувати. І питали мене, чи я не знаю психологів, чи я не знаю, куди можна звернутись і з ким можна поспілкуватись».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

5.3 ● Зміни у взаємодії з людьми

Частина нашої бесіди була спрямована на те, щоб з'ясувати, чи відчували інформантки та інформанти себе поза активним соціальним життям. Відповіді учасниць та учасників дослідження були різними. Частина з них протягом деякого

часу перебувала поза соціальним життям, вони **прагнули обмежити коло свого спілкування, віддалялися від знайомих**, зокрема для того, щоб не обговорювати втрату та свій стан. Інформантки та інформанти здебільшого зазначали, що вони не відчували себе позбавленими соціального життя, а радше перебували поза ним, адже так їм було комфортніше.

«Справа в тому, що на той час, коли не хотілося цього всього, хотілося просто закритися від всіх людей. Не було цього відчуття, що я позбавлена соціального життя, спілкування. Мені його просто категорично не хотілося. Для мене це було на той час нормально».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«Зараз розумію, що я просто потім віддалялася від людей: не хотілося ні про що таке говорити, і я просто закривалася від всіх. Згодом-то, зараз, починаю про це розмовляти, починаю це переживати».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Деякі з інформанток та інформантів говорили, що з часом вони досить легко відновлювали спілкування зі знайомими. Проте для інших повернення до активної взаємодії з людьми викликало труднощі. Вони мали занепокоєння щодо того, як інші люди ставитимуться до них, як комунікуватимуть, чи їх дії не викликать ретравматизацію. Також учасниці та учасники дослідження **були стривожені тим, що сторонні люди можуть їх засуджувати** за спосіб проведення часу чи настроїв, **якщо вони не відповідатимуть поширеним уявленням про переживання втрати**.

«Це було складно, почати шлях до повернення. Повернутися було дуже складно. Не знаєш, як тебе прийме світ, як тебе приймуть люди. От тому я і не виходила перший час із дому. Мені було вдома комфортно, в мене була своя бульбашка».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Частина інформанток та інформантів говорила, що **їх коло спілкування не змінювалося** після втрати близької людини. Переважно вони пояснювали це тим, що й раніше не підтримували контакти з великою кількістю людей — мали лише декількох найближчих друзів чи рідних. Саме ці люди допомагали їм пережити втрату.

«Я... ні з ким не спілкуюся багато. В мене є там пару жіночок, з якими я, там, можу по телефону поговорити, і все. Так особа немає ніяких контактів».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

Деякі інформантки та інформанти розповідали, що їх стосунки з певними людьми погіршилися. Про це часто говорили учасниці та учасники дослідження, які проживали у **селах**. Вони зазначали, що їм **бракувало приватності**, вони відчували осуд та були занепокоєні чутками, які поширювали жителі села про їх сім'ю. Також **погіршувалися стосунки з далекими родичами, які не мають права претендувати на грошові виплати** після загибелі військових. Інформантка ділилася, що родичі намагалися отримати фінансову допомогу від неї, аргументуючи потребу своїм поганим матеріальним становищем або станом здоров'я.

«Тобто мене не було 5 років — тут я приїжджаю з пузом і кажу, що я вагітна від атошника. І вони [мешканці села] почали типу все перечитувати і казати: "Сейчас каждая друга, хто залетить, буде казати, що вона от атошника беременна". Тобто ніхто не вірив. А коли вже ми отримали виплати — одразу ж це дізнались. Так як це село — тут всі зразу в курсі всього, що відбувається».

Партнерка, селище, Київська область, партнер загинув у 2014 році

«Є ще рідна сестра по чоловіку моєму покійному, то вони себе якось так, не дуже добре, я так скажу, поводитися — що коли вже по сину було рік, вони мене теж так вже дістали... Не буду вдаватися в подробиці... що я просто відмовилася з ними взагалі спілкуватися. Я їм відкрито сказала, що не хочу вас ні чути, ні бачити, не знати. В них одне було — чи мені виплатили гроші. І зразу у всіх куча проблем, у всіх зі здоров'ям погано і все таке».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

В контексті підтримки соціального життя ми також запитували людей про те, чи вони долучаються до масових заходів, публічних подій. Більша частина інформанток та інформантів говорила, що відвідує такі заходи. Переважно вони згадували про **події, пов'язані зі вшануванням пам'яті загиблих військових або благодійною діяльністю**. Проте декілька учасниць та учасників інтерв'ю ділилися, що відвідували лише ті заходи, які пов'язані з вшануванням пам'яті саме їхньої близької людини. Вони пояснювали, що ходити на загальні події їм складно, адже вони активують спогади про загиблу людину та стимулюють переживання складних емоцій знову.

«Ну звичайно, відвідую. Ну я ходжу і на всякі меморіальні штуки, та і на похорони зараз ходжу якби. На якісь заходи по вшануванню».

Подруга, Київ, друг загинув у 2023 році

«Заходи досить важко такі відвідувати. Навіть коли ми були... це весною цією ми були в гостях в його сестри, і якщо везуть на щиті там, ну... “Пливе кача” включали по місту — то для мене це досить важко. Тому що я... ті спогади, в той день повертаюсь, і... це ще важко».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

5.4 ● Дії людей та організацій, які підтримують або є недоречними

Інформантки та інформанти ділилися власним **негативним досвідом, коли вчинки чи слова інших людей викликали неприємні емоції чи травмували**. Такі випадки траплялися під час взаємодії з державними установами та надавачами послуг, під час особистого спілкування зі знайомими людьми та випадкової взаємодії з незнайомцями. Учасниці та учасники дослідження наводили такі приклади недоречних вчинків з боку оточуючих.

Транспорт

- **Водії реагували на посвідчення члена сім'ї загиблого військового не в належний спосіб** — висловлювали сумніви щодо справжності посвідчення, відмовляли у праві на пільговий проїзд, вживали неетичні вирази. Про такі ситуації говорили усі інформантки та інформанти, чиї близькі загинули до початку повномасштабного вторгнення. Ті, хто втратили близьку людину після 2022 року, стикалися з цим дещо рідше, проте такі ситуації не припинилися повністю.
- **Водії таксі розповідали про свій волонтерський чи військовий досвід**, що викликало ретравматизацію та нагадувало про перші часи переживання втрати.

Державні установи

- **Працівниці та працівники моргу не проявляли чутливості та уважності до досвіду** рідних загиблих, а також учасникам та учасникам дослідження доводилося очікувати, поки лікар звільниться або пообідає.
- Під час відвідування установ соціального захисту інформантки стикалися з **некоректним поясненням, чому родина не може претендувати на певні пільги**. Так, працівниці та працівники установ аргументували це тим, що їхня загибла близька людина «не воювала». Також учасниці та учасники дослідження згадували про ситуації до 2022 року, коли потрібно було **тривалий час пояснювати** працівницям та працівникам соціального захисту **свій запит**.

«Тому що мені взагалі, ну... завжди казали [у соціальних службах], що він не воював. І це так достатньо травматично. Тому що це в мене було одне питання: “А ноги йому повідривало де, під трамваєм, чи що?”».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

- Негативні відчуття викликало **використання російської мови** працівниками та працівницями ТЦК та СП.
- Відвідування державних установ досить часто передбачало **очікування в чергах**, що ставало неприємним досвідом для інформанток та інформантів, особливо протягом першого часу після втрати. Близькі загиблих переживали сум, біль, не могли стримати сліз і потребували побути на самоті чи в колі близьких. Натомість очікування в чергах змушувало їх перебувати у публічному просторі.
- У випадках, коли родини мали **право на позачергове обслуговування**³, інші люди дозволяли собі недоречні висловлювання щодо цього.

Події з вшанування пам'яті

- Одна інформантка зіткнулася з **висловлюваннями від сторонніх** людей про те, що на центральній площі їх населеного пункту «забагато банерів» з

³ Стаття 15 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#n147>

фотографіями загиблих військових.

- Інформанток та інформантів непокоїло те, що під час заходів зі вшанування пам'яті загиблих військових **ЗМІ робили фотографії та публікували їх без отримання згоди родин.**
- Учасниці та учасники дослідження висловлювалися, що потрібно **більш уважно формувати сценарії публічних подій.** Одна учасниця ділилася спогадами, коли на події для родин загиблих військових, де були присутні здебільшого лише батьки військових, було оголошено хвилину мовчання — і більшість присутніх почала плакати.
- Партнерки загиблих військових говорили про те, що неприємних відчуттів їм завдавали випадки, коли **на події зі вшанування пам'яті чи нагородження запрошували лише батьків** і не надсилали запрошень партнерам та партнеркам.

Особисті розмови

- Побратим загиблої військовослужбовиці стикнувся з **гендерними стереотипами** щодо посестри. Він розповідав, що знайомі, намагаючись висловити співчуття щодо втрати, говорили:

«Ну це ж дівчинка — куди там їй треба було йти».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

- На думку декількох інформанток, під час висловлювання підтримки недоречними були такі слова, як: **«час лікує», «все буде добре»** та запитання **«як ти?»**. Також незручності завдавала надмірна увага та бажання малознайомих людей висловити свої співчуття. Неприємні відчуття викликали висловлювання людьми думок про те, що під час війни завжди є загиблі.

«В мене було, що після похорон, дійсно, знайомі писали, що “як ти”? А в мене настільки такий якийсь ступор був, тому що хотілось відповісти: “А як я можу бути? Я тільки що поховала людину, з якою я уявляла все своє життя”. Ну... я не знаю, що люди хочуть почути під цим “як ти”. Але дійсно, всі різні. І можливо для когось це “як ти” буде важливе».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

«Наприклад, от ці слова, що час усе лікує чи типу жити далі треба — вони недоречні, як на мене, у цьому випадку, бо... На мою думку, час цього не лікує, якимось так».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

«Недоречна допомога, коли оці фрази — тупейші фрази, “все буде добре”. Або фраза “ну це ж війна”. Ну от є реально люди, які говорять: “Ну це ж війна”. Ну типу оця радянщина гидотна, “на війні не без убитих”, знаєте? Я навіть не знаю, як воно перекладається, бо, мені здається, в нашій нормальній мові такої херні немає, чесно».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

- Учасниці та учасники дослідження стикнулися з **очікуваннями зі сторони інших, що вони швидше переживуть втрату** та повернуться до звичного ритму та стилю життя. Такі очікування знайомі виражали у недоречних висловлюваннях.
- Інформантки та інформанти ділилися спостереженнями, що **люди намагаються бути обережними, дистанціюватися, або намагаються уникати розмов про втрату**, аби не викликати ретравматизації. Але така поведінка радше навпаки приносила додаткові переживання, адже учасниці та учасники дослідження відчували це як поступове втрачання соціального оточення.
- Неприємні відчуття викликали в інформанток ситуації, в яких інші люди намагалися не звертати увагу на те, що вони переживали втрату. Учасниця ділилася, що такі ситуації трапляються на роботі, коли **керівництво уникає розмов про втрату і дає непосильні** для людини у тяжкому психологічному стані **обсяги завдань**.
- Респондентки та респонденти пригадували, що здебільшого люди не є обізнаними з приводу заходів вшанування пам'яті, тому можуть в цей день нечутливо висловитися і завдати неприємних відчуттів.
- Також учасниці та учасники інтерв'ю, чії близькі загинули до повномасштабного вторгнення, ділилися, що раніше вони **частіше стикалися з нерозумінням цінності військової служби**. Також раніше більш поширеними були негативні висловлювання, в яких люди говорили про смерть військовослужбовців як наслідок їх «хибного вибору».

- Партнерки говорили й про випадки, коли їх **засуджували за те, що вони не носили чорний одяг**, або знайомі **поширювали неправдиві плітки** про їхні стосунки.
- Побратимів та посестер турбувало, коли люди говорили «війна забирає найкращих», адже **такі висловлювання знецінювали військових, які наразі перебувають у Силах оборони, та їхню роботу**. Про таку ситуацію розповіла посестра загиблого військового, описуючи те, як її побратими та посестри переживали втрату. Водночас вона звертала увагу, що самі військові про це рідко говорять, бо, на їхню думку, це може виглядати як знецінення вчинків загиблої людини.

Працевлаштування

- Інформантка пригадувала, що під час співбесіди вона розповідала працівникам та працівникам організації про втрату близької людини, проте вони не звернули уваги на цю розповідь та **не підтримали її емоційно**.

Правопорушення скоєні людьми у військовій формі

- Учасниць та учасників дослідження непокоїли випадки, коли люди у військовій формі скоювали злочини, хуліганство, адміністративні правопорушення. Адже, на їхню думку, це може повпливати на сприйняття іміджу усіх військових.

Водночас учасниці та учасники дослідження перераховували **дії інших людей, які надавали підтримку та приносили позитивні відчуття**:

- Так, у сфері особистої взаємодії помічною була можливість **проводити час спільно з близькими людьми**, продовжувати підтримувати комунікації з побратимами та посестрами близької людини. Також комфортним було те, що близькі не намагалися розпитувати про відчуття та переживання втрати, але водночас були поруч і надавали допомогу.
- Для батьків загиблих військових також була **приємною увага від місцевих органів влади, керівників**

правоохоронних органів, вшанування загиблого, як-от відкриття біля закладів освіти пам'ятних дощок.

- Партнерки відмічали корисність **пропозиції від близьких пожити в них деякий час після втрати**. Адже перший період після втрати вони не могли знаходитися в приміщенні, де мешкали спільно з партнером.
- Також рідні отримували **підтримку від місцевого бізнесу** — їм надавали товари або послуги безоплатно. Здебільшого це ставалося тоді, коли власники бізнесу були знайомі із загиблою військовою чи загиблим військовим.

5.5 ● Спілкування з іншими людьми, які переживають втрату

Для частини інформанток та інформантів важливим джерелом підтримки стало спілкування з іншими родинами, чії близькі загинули. Вони розповідали, що **доеднувалися в чати у месенджерах, де близькі загиблих військових ділилися власними історіями, корисною інформацією**, своїм досвідом проходження тих чи інших бюрократичних процесів тощо. Учасниці та учасники дослідження розповідали, що там вони також могли дізнатися історії інших людей та зрозуміти, як можна полегшити своє переживання втрати.

«Але... в мене з допомоги такої була тільки група у фейсбуці, в яку мене додали жінки. Які сказали: ось тут тобі допоможуть, тут ти можеш почитати історії, поділитися історіями».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Бо психологічно, я вважаю, що має оточення допомагати. Я, наприклад, цю людину не так добре знаю; я не знаю, як їй конкретно допомогти. Але я знаю, куди їй звернутися, що їй потрібно зробити і які наступні кроки в неї мають бути. І так і відбувається. Спочатку одні документи, потім інші, потім така інстанція і так далі».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Окрім комунікації в чатах близькі загиблих військових також спілкувалися під час **зустрічей на заходах зі вшанування пам'яті або на кладовищі**. Іншою можливістю для

спілкування були **заходи, екскурсії, спільні поїздки, дозвілля, відпочинок**, які волонтери або громадські організації створювали для близьких загиблих військових. Проте такі події здебільшого спрямовані саме на рідних військових, тож **побратими, посестри, друзі та колеги переважно не мали можливості долучитися до цих активностей**.

«Я помню я потім поїхала в якийсь проект — просто як учасниця. Я вже зараз в них працюю як психолог в проекті. Але тоді поїхала як учасник в ці табори. І я коли побачила поруч дівчаток — таких, як я, — це було дуже важливо. Це підтримувало».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

«А батьки почали дружити, знайомитися з цими родинами загиблих. І це спілкування, воно, якби... Ну воно потрібно було. І є потрібним далі. [...] І тепер коли на кладовищі в неділю вони зустрічаються, то це, ну... “А що ти? А що, як у тебе?” Ну тобто це вже стали друзі».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Частина інформанток та інформантів **не підтримували комунікацію** з іншими людьми, які мають такий же досвід. Вони пояснювали це тим, що **не були готові слухати історії інших людей**, оскільки це викликало у них спогади про втрату близької людини.

«Але ну з родинами загиблих — ні, чесно. Я не уявляю. Ну чесно, я не уявляю. Бо дуже різні люди, дуже по-різному все переживають. І навіть вислуховуючи чийсь історію, ти переживаєш ще раз, і ну типу — це дуже важко, чесно».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Розділ 6 ●
Поховання та
вшанування пам'яті

6.1 ● Організація поховання

Досвід учасниць та учасників дослідження показує, що **поховання та прощання з військовим або військовою є емоційно складним етапом**, зокрема про це говорили батьки та партнерки. Саме тому **значна роль в організації поховання належала друзям, побратимам та посестрам загиблої людини, місцевим органам влади та військовій частині**.

Організацію поховання і прощання здебільшого **забезпечували ТЦК та СП і військова частина**. Важлива роль, зокрема в організації прощання, належала й місцевим органам влади. Частина інформанток та інформантів позитивно відгукувались про роботу військової частини та місцевих органів влади під час цих ритуалів.

«У нас це відбувається дуже організовано, дуже гарно. Це в нас, дійсно — ми цим пишаємось. Ну важко сказати, що ми цим пишаємось, але влада, дійсно — все організовано було прекрасно. І супровід — туди, назад. Нам треба було їхати в Хмельницький — все було ідеально організовано, підібрано все».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023

«Насправді привезли — тільки 28-го ми змогли поховати. Тобто це було досить довго. І насправді опікувалась всім частина, тобто я лише... ну типу від мене було там організувати якісь поминки, там, щось таке. Тобто насправді не дуже... ну не все лягло на мене. І це дуже... ну ми вдячні за це, звісно, от. Тобто вони піклувалися».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Рівень залучення місцевих органів влади до організації поховання різнився залежно від практик, прийнятих на цьому рівні. Якщо місцеві органи влади не були основним організатором прощання, вони надавали допомогу щодо окремих питань, наприклад забезпечували супровід кортежу з військовим у місті та під час прощання, надавали приміщення для прощання та допомагали з визначенням місця для поховання. Поодинокі інформантки та інформанти повідомляли, що їхні витрати на поховання компенсували саме місцеві органи влади. Деякі інформанти та інформантки також згадували, що представники та представниці місцевих органів влади самі були присутні на похованні та забезпечували медичний супровід під час поховання. Військова частина також переважно надавала

фінансову підтримку в разі, якщо не організовувала поховання сама.

Проте **часто різні люди та інституції об'єднували свої зусилля**. Зокрема, важливою була підтримка близьких загиблої людини зі сторони їхнього найближчого оточення або оточення загиблого військового чи військової. В одному з випадків друзі та колеги загиблого створили ініціативну групу та взяли на себе організацію прощання за підтримки місцевої влади.

«[...] вже почали займатися похоронами командир, побратим сина. Вони ж приїхали в той же день, вже ввечері до мене приїхали. І ще волонтер, ну от мама загиблого, яка допомагала, вони... І волонтер ще [ім'я волонтера], може чули, [назва організації]. Да, [ім'я волонтера], він мені допомагав. Він тоже мені багато допоміг. І от вони вже всі там разом ділили якісь обов'язки, я не знаю. Ну я нічим не займалась. Я навіть з квартири ну... я з квартири не виходила ще».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

«Там була ініціативна група. [Ім'я загиблого] був дуже, дуже людина, яка дуже багато зробила і для київської адміністрації, вони одразу взялись організовувати. [...] Але ну... там все було дуже гарно організовано КМДА. Було в [назва собору] похорон на [назва кладовища]».

Колега та друг, Київ, друг загинув у 2022 році

Подекуди організацією поховання займалися рідні, які перебували в кращому психологічному стані порівняно з іншими. Наприклад, брат одного із загиблих військових був відповідальним за організацію поховання, адже батьки на той час не могли займатися цими питаннями через їхній психологічний стан.

«Я попросив зразу замкнути на себе все, тому що... ну мама не могла і батько не міг. Ці питання не могли вирішувати взагалі. [...] Я взяв на себе все і всі питання».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Вибір місця поховання був важливим аспектом для рідних загиблих військових. Якщо організацією займалися інші люди чи організації, вони узгоджували місце поховання та інші деталі з рідною. У випадку деяких інформанток та інформантів поховання відбувалося на спеціально відведеній місцевими органами влади території біля інших військових.

«Зі мною все согласовували. Мені запропонували, на яких цвинтарях. Ну я вибирала, мені два запропонували [назви кладовищ]. Я не знала ні того кладовища, ні того. Але просто, я так прикинула, [назва кладовища] — я не мала уявлення, де це. А [назва кладовища] — я вирішила, що це поряд. Ну недалеко. Ну і [назва кладовища] — військово».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Проте в деяких випадках, через те, що рідні перебували у складному емоційному стані, ці рішення приймали друзі загиблої людини.

«[ім'я партнерки військового] була в дуже поганому психологічному стані. В неї не було, що щось треба... це було зроблено, на щастя, так, як треба. І в них не було в сім'ї ніяких суперечок, бо в них було... я відчуваю, що в них було не до цього. Вони просто йшли туди, куди треба було йти, і все».

Колега та друг, Київ, друг загинув у 2022 році

Лише в одному випадку, організацією поховання займалася матір військового. Проте ця ситуація відбулася у 2014 році та, ймовірно, це було пов'язано з тим фактом, що військовослужбовець загинув у період, коли військові частини ще не мали алгоритму дій під час поховання. У цьому прикладі матір військового самостійно займалася питаннями поховання, адже партнерка її сина була з новонародженою дитиною і не могла допомогти у розв'язанні цих питань. Це ілюструє потребу у підтримці в організації поховання, адже за її відсутності така підготовка може стати обов'язком однієї людини, яка перебуває у важкому психологічному стані.

Серед нечисленних труднощів, про які розповідали інформанти та інформантки, були **непорозуміння щодо місця поховання військового**, зокрема близькі мали різні думки стосовно того, де мав би бути похований загиблий військовий, а також **відсутність комунікації зі сторони військової частини з рідними загиблого** щодо організації поховання та ритуалів, які будуть там відбуватися, зокрема йдеться про постріли.

«Я з похованнями військових до цього була не особливо знайома. Тому коли... і так шоківий стан, але трішки неочікувано було, коли постріли на кладовищі. Скажімо так, нас ніхто не попередив, що буде це. Тому так і люди деякі ще злякались. Тому що це було не попереджено, це, ну... вважаю, що потрібно було якось це все ж таки проговорити. Також, що, м-м... більш організовано воно було».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Учасники та учасниці дослідження також порушували **питання доречності присутності дітей під час поховання** — на думку кількох з них, цього варто уникати, щоб запобігати додатковій травматизації.

«Тому, звісно, там була допомога і медична якби така, індивідуальна. А у неї подруга — вона по факту медик. І от вона погодилась поїхати в Київ, вона нас супроводжувала всьо время, весь час. І в дорозі, і там де ми зупинилися, під час похорон і так далі, і так далі. Тобто в цьому плані нам пощастило, якщо так можна сказати. Тому що... ну навіть був медичний супровід».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

«Ну, в мене двоє дітей, в [ім'я загиблого військового] не було дітей. Вони були маленькі, довго думали, не брали їх на поховання... Ну і це, я вважаю, що зробили правильно. Тому що в той час не можна було, це була би травма. Вони з ним дуже дружили».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Більшість учасниць та учасників дослідження вважали, що поховання та прощання з військовим або військовою **було організовано гідно**. В цьому контексті вони згадували про такі аспекти:

- **було враховано побажання загиблої людини та її рідних**, наприклад, щодо місця поховання;

«А з організацією все було — ну нормально все було, все організували нам. Навіть, як то кажуть, виконали, як воно правильно буде, виконали побажання, щоб поховали його в його рідному селі, звідки він народився, звідки він родом».

Донька, місто, Чернівецька область, батько загинув у 2015 році

«Я не захотіла, мене запитували там, наприклад, хочете ви вінки, чи хочете... Я сказала: я вінки не хочу, я не люблю вінки. Що тільки живі квіти. Квітів було... я вам просто не можу передати, скільки було квітів».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

- **було продемонстровано вшанування загиблого з військової частини та суспільства;**

«Тому що, кажуть, підходили іностраниці — там іспанці ніби були — і ставали на коліно, коли виносили сина. Ну я цього конечно... не пам'ятаю. Але знову ж таки, паралельно. Коли ми забирали сина з морга, везли, їхала поліція, їхали військові машини. Ну от [ім'я волонтера] їхав, він з цим червоно-чорним прапором. "Правий сектор" були хлопці, тому що в мене син був, ну, вони ж були з правосеками [номер бригади] бригада, з "Правим сектором"».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

- **було дотримано релігійних ритуалів**, як-от: встановлення хреста на могилі та проведення релігійних ритуалів в українському храмі;

«Наскільки я знаю, якраз те, що я говорила: що мама просила, щоб саме був якраз представник церкви, якраз української».

Донька, Київ, батько загинув у 2022 році

- **було дотримано військових ритуалів**, як-от наявність державного прапору, присутність духового оркестру.

«Тому що були і побратими, і ну якби представники частини, і прапор — це все було. Ну якби організовано нормально».

Подруга, Київ, друг загинув у 2023 році

Кілька інформанток згадували про **речі, які були для них незрозумілими або неприємними**. Партнерці одного з загиблих було неприємно, що у промовах, виголошених в день поховання, не було згадано її як важливу людину для її партнера. Також викликало занепокоєння те, що на могилі військового не поставили хрест, що було традицією цього села. Матір одного з загиблих військових розповідала про те, що їм з побратимами було важко довести тіло сина з моргу, оскільки проїзд був загороджений іншими автівками. Окрім того, інформантка розповіла, що в той день в місті не було приспущених прапорів, хоча на той час рішення про вшанування військових у такий спосіб вже було прийнято.

6.2 ● Вшанування пам'яті близькими загиблих військових

Під час інтерв'ю ми запитували учасниць та учасників дослідження, яким чином вони вшановують пам'ять про загиблу близьку людину, чи мають певні традиції або ритуали. Майже всі інформантки та інформанти згадували про

відвідування могили загиблої людини або пам'ятного місця, пов'язаного з загибеллю. Більшість учасниць та учасників дослідження розповідали, що приходять на місце поховання як у пам'ятні дати (день загибелі, день народження тощо), так і в інші дні, аби віддати шану й побути поряд з загиблою людиною, подумки поговорити з нею. На могилу приносять квіти, речі, які любила загибла людина.

Проте **не всі мають можливість відвідувати могилу так часто, як хотіли би**, зокрема через проживання в іншому населеному пункті або області. Водночас для деякого місця поховання близької людини стає місцем, від якого не хочеться переїжджати, й вони залишаються жити у тому населеному пункті з цих міркувань. Дехто з інформанток та інформантів також розповідали, що для них важливо було відвідати місце, де загинула близька людина (якщо це було можливо).

«Через те, що малеча, не маю такої... ну так часто, як би хотілося приїздити до нього. [...] Стараюся приїздити з квітами. [...] Тому що він завжди дарував живі квіти. І любив, як виглядають вони. Якщо батьки можуть посидіти з малечею, то я сама приїжджаю до нього. І визначні дати, і коли важко також — хочеться дуже приїздити. Іноді з сестрою також приїздимо до нього».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

«Там в [місто у Донецькій області]... а я була там, де син в мене ну...був. Ну не іменно біля терикону я була, але була в [місто у Донецькій області]. [...] Там меморіал. [...] Був день народження батальйону, нас запросили в Донецьку область. Там було таке. Ну, як? Не знаю, вшанування пам'яті було. І я дуже просила, попросила там міського голову, щоб ну...я запитала, чи далеко [місто у Донецькій області], щоб вони звозили туди. Я дуже хотіла поїхати туди».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

Багато хто з учасниць та учасників дослідження розповідали, що вони **облаштували у себе вдома пам'ятне місце, присвячене загиблій людині**, де поставили портрет людини, поклали особисті речі, прапор, нагороди тощо. Біля цього місця вони згадують про близьку людину, розмовляють з нею, моляться, проводять ритуал хвилини мовчання.

«Я зробила його уголок, в мене є дошка пам'яті. В нього там багато нагород. [...] Ну в мене просто стоїть його фотографія. Мені там гільзочки розмальовані, в мене є там різні. [...] Ну в мене прямо уголок тут, прямо уголок сина. Кружечка його в мене є. [...] Ну знаєте, як така солдатська кружечка, така. То я її храню, вона в мене стоїть».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

«Кожного ранку, в 9 годин ранку, в кімнаті стоїть портрет, лежить його прапор, де розписані всі хлопці, які вийшли з того пекла тоді. Вони підписи свої поставили. Де лежить його берет, де лежать його нагороди. Я запалюю свічку, розмовляю з сином і молюсь. Увечорі так само, о дев'ятій вечора той самий ритуал. І це вже рік і 7 місяців. А мені здається, він чує мене».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Для учасниць та учасників дослідження важливо **берегти спогади й пам'ять** про загиблу людину. Частина інформанток та інформантів розповідали, що їм важливо долучатися до забігів чи підйомів на гору на честь загиблих військових. Учасниці та учасники дослідження намагалися робити щось на честь загиблої людини, аби більше людей про неї пам'ятало. Люди ділилися, що для цього вони написали книгу пам'яті, пишуть вірші або й започаткували фонд на честь загиблої людини.

«Для себе іноді пишу вірші, пов'язані з ним. То виставляю, щоб його пам'ятали».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

«Ну ми кожен день про це говоримо, і тобто... і фонд, він називається Фонд [ім'я], тобто кожен раз, коли є якась подія або представлення, або перемовини, або щось таке — типу це його компанія; це типу робиться на його честь. Люди дізнаються це слово на його честь. Ну я так скажу, що для близької родини, ну, він нікуди не зникає. В тому-то і справа, що тут не треба згадувати, тут якби... він постійно тут».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

Для інформантів та інформанток важливо **вшановувати пам'ять також й інших загиблих військових**, не лише їхньої близької людини. Для цього вони виходять на прощання із загиблими військовими, відвідують їхні могили. Колеги, друзі, побратими й посестри ділилися, що для них одним із проявів особистого вшанування пам'яті було **підклування про родину загиблої людини**.

«Мимо мого будинку везуть хоронити. Я виходила теж, з нашого будинку виходять сусіди, вклоняємося... Вони везуть. Але одного разу я прийшла додому — і я втратила свідомість. Я зрозуміла, що мені цього не можна робити. То я перестала виходити. Але на кладовище ходжу, то я відвідую, проходжу ті всі. [...] Я ходжу, там, де мій син лежить, 94 воїна лежить разом з моїм сином. Через доріжку на Алеї слави там ще 60. Я завжди вклоняюся всім».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

«До прикладу, я для себе знайшла такий механізм, щоб як... ну пам'ять цієї людини зберігати, навіть інших захисників, тоді в 14-му році в принципі не так багато було втрат, і ми... але було тоді дуже страшно. [...] Для мене, до прикладу, щоб це прийняти, щоб якимось пам'яттю почитить, як кажуть, да, віддати належне — це допомогти сім'ї. Інколи про сім'ю забувають, на жаль».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Для більшості учасників та учасниць дослідження у контексті вшанування пам'яті важливо було **зустрічатися разом з іншими близькими людьми**, згадувати людину в колі інших людей та ділитися історіями. Такі зустрічі частіше відбуваються на пам'ятні дати, наприклад в день загибелі або день народження людини.

«Вшановуємо, тобто якихось ритуалів таких от, прямо що... ми не напрацювали ще. Просто зустрічаємося якби, згадуємо, розповідаємо. Намагаємося розповісти щось, знаєте? Щось хороше, щось ну... про [ім'я друга] багато є хорошого сказати — так що не мовчимо».

Подруга, Київ, друг загинув у 2023 році

«Ну-у, ми коли збиралися, в нас стояв його портрет. І ми спілкувалися так, ніби він завжди є поруч з нами. Ми святкуємо його день народження. Я захотіла, щоб ми продовжили його святкувати. Це навіть не святкування, ми збираємося в цей день. І друзі, і батьки. Всі, всі ми збираємось».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Під час інтерв'ю нам також розповідали, що **відвідують могили загиблої людини разом з близькими**. Окрім цього, інформантки та інформанти ділилися, що помічали, як інші люди відвідували могилу й приносили квіти або інші речі, пов'язані з людиною. Такі дії з боку інших людей були важливими для учасниць та учасників дослідження, адже свідчили про те, що **інші також не забувають про загиблу людину**

«Ми ходили кілька разів. Ну от просто збиралися з друзями й ходили на кладовище, до [ім'я друга], от. Відвідували його там. І бачили, що він не забутий і що ми не одні там були. Мабуть, сім'я; може, хтось ще був. Але видно, що там були люди і крім нас».

Друг та колега, Київ, друг загинув у 2022 році

«І хтось постійно приходять на могилу, ми бачимо: то щось там появилось, щось там появилось. Свого часу там появилася котик, маленький. Там появилася вовчик, от. [...] Там появилася ще щось, ще щось. Там камінчик звичайний, але постійно оце приходять його друзі».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

Для багатьох важливим є вшанування пам'яті **спільно з побратимами та посестрами** загиблої людини. У частини учасниць та учасників дослідження вибудувалися зв'язки з побратимами й посестрами, й для них були цінними ці спілкування та підтримка. Під час інтерв'ю нам розповідали й про участь в офіційних подіях, організованих підрозділом або структурою, в якій служила загибла людина.

«Оце ми, мабуть, в тому році їздили на могилу, провідувати. [...] І їздили туди, з ним служила дівчина снайпер. Ну, жіночка. І ми так здружились, вже після загибелі. І вона оце їздила з нами на могилу і розповідала, який він був, що; і ось так теж ми якось так... це важливо, до речі, про пам'ять — важливо це підтримувати, от».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

Частина інформанток та інформантів розповідали, що долучаються до **спільного вшанування пам'яті разом з іншими родинами загиблих військових**. Це відбувалося як під час більш формальних заходів (на Алеї Героїв, Пантеоні тощо), так і на неформальних зустрічах родин загиблих військових.

Для частини учасниць та учасників дослідження важливими були **релігійні аспекти вшанування пам'яті**, наприклад: відвідування богослужіння у храмах, виконання ритуалів та спільне вшанування з парафіянами та парафіянками.

«У нас є в Дніпрі... вони зробили Алею пам'яті, і там його фотка є. [...] На День пам'яті, що ми ходимо туди, і якось там збираємось. І в нас є такий класний капелан в Дніпрі, він службу читає. Ну організацій же багато, які з родинами загиблих працюють. І в одній організації якось так вони цю есемесочку кидають, що: приходьте, і можемо домовитись. Ну як, пам'янути, от».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

«Так, ми все виконували, звичайно: дев'ять, сорок днів, пів року і рік. Ми це все робили. Але це для батьків більш важливо було. Це в нас сприймається як норма. Ну ми часто ходимо до церкви просто. І отець — близька нам людина, він благословляв, коли [ім'я партнера] йшов служити. Тобто це в нас і його оця ініціатива також була, періодично. Що давайте влаштуємо, там, вечір пам'яті чи поставимо той самий хрест біля церкви...»

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Більшість учасників та учасниць дослідження розповідали, що для них **важливо разом з іншими людьми робити щось на честь загиблї людини, таким чином вшановуючи пам'ять**. До цього зараховували такі практики, як: публічні розмови про людину, підготовка матеріалів або пам'ятних стендів про людину, волонтерство, забіги, концерти, вечори пам'яті, виставки, читання, події у школах на честь людини. Для деякого з опитаних важливо було організувати прощання так, як вона заповідала, а також виконати мрії чи бажання цієї людини. Подекуди практики, започатковані інформантами й інформантками та їхніми рідними й друзями на честь їхньої близької людини, переросли у більш масштабні події з вшанування інших загиблих військових у їхньому населеному пункті.

«Ну я стараюсь, щоб зробити пам'ять про них. Там, ну може якесь печенько роздати, або щось. Ну якісь такі речі. Не завжди ми можемо піти на могилу, тому що... ну хтось і не має могили, на жаль. Тому що так склалося. Але в пам'ять про цих людей можна зробити добру якусь справу. Якесь волонтерство, зібрати, роздати, м-м... Я ще донедавна працювала на своїй малій батьківщині, на деокупованій території з дітьми. І час від часу я розказувала їм теж про героїв».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

«По-перше, [ім'я друга] отримав Героя України — і це надає ну просто широкі можливості вшанувати його, під час... І в школах, під час цих уроків; є плакат, з яким наші колеги, друзі ходять розказують про війну, про героїв і в тому числі про [ім'я друга]. У нас є забіг, де ми біжимо за нього, і ми просто вшановуємо його пам'ять і розказуємо про те, хто це, що це за людина і чому саме ми за нього біжимо. То оці два інструменти допомагають».

Друг та колега, Київ, друг загинув у 2022 році

«Ми три роки робили кожного 14 жовтня на Покрову — робили концерт пам'яті [ім'я брата] в місті. Туди залучались всі, туди організовували всі міські гурти. Вони мали там по 2-3 пісні зіграти на концерті. [...] Але ми згадували вже всіх загиблих в [назва міста]. Тобто це був День захисника, воно все було приурочено. Воно вже чуть лі не увійшло в програму міських заходів міста, що буде на Покрову».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

6.3 ● Дії суспільства та роль держави у вшануванні пам'яті загиблих військових

Під час інтерв'ю ми говорили з інформантками та інформантами про проблеми, які існують у суспільстві в контексті вшанування пам'яті загиблих військових, про практики вшанування у громадах та організаціях, а також запитували, яким має бути вшанування загиблих військових з боку держави та суспільства.

Однією з наскрізних проблем, яку називали учасниці та учасники дослідження, було **відчуття байдужості з боку суспільства**. За їхніми спостереженнями, багато людей, які не переживали втрату під час війни, не цікавляться заходами з вшанування пам'яті загиблих військових, не приходять на прощання у своїх населених пунктах, не зупиняються, коли вулицею везуть загиблого військового, не долучаються до хвилини мовчання тощо. Байдужість суспільства більше відчувалася у великих містах, аніж у населених пунктах малого розміру.

«Сьогодні вас не коснулось, то завтра ж вас може коснутися. Чого ви так відноситеся? Хоч якось прийти, якихось пів години чи годину прийти вшанувати тих хлопців, які віддали своє життя. Чого такого не зробити? А зараз на перше жовтня у нас запалювали свічками, вилижили герб України. От це було... Крім батьків там дуже мало — пару чоловік тільки прихожих там постояло хвилинку. А так не було, проходять собі люди, "воно нас не стосується"».

Матір, місто, Рівненська область, син загинув у 2023 році

Інформантки та інформанти висловлювали **побажання, аби більше людей долучалося до прощань із загиблими військовими, до інших заходів вшанування пам'яті, аби**

це не відчувалося як винятково справа родин загиблих військових.

Учасниці та учасники дослідження також висловлювали своє бачення, як має відбуватися прощання у громадах і сповіщення про прощання: вони хотіли б, щоб органи місцевого самоврядування сповіщали мешканців та мешканок про загиблу людину і запрошували долучитися до процесії (за сприятливих безпекових умов у громаді). На думку деяких учасниць та учасників дослідження, спонукати до участі у подіях зі вшанування мають і місцеві лідери думок.

«Ну хотілось би... хотілось би, але це така мрія, знаєте? Коли, наприклад, їде на щиті, так? То, м-м... далеко не всі зупиняються. А хотілось, щоб навіть стали на коліна. Ну хотілось би, ось. Це питання до суспільства».

Батько, місто, Рівненська область, син загинув у 2024 році

«Ще я до сих пір пам'ятаю, як ми заїжджали з братом, це було вночі, 12 година ночі. Ми підїжджали, купа людей стоять вздовж дороги із запаленими свічками. Боляче, неприємно, не хочу більше такого ніколи. Але коли згадуєш, то ну... Не те, що тепло, ну... Мабуть, ця шана потрібна, по-перше, родичам. В першу чергу родичам, мамам, дружинам».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

На думку учасниць та учасників дослідження, **важливою практикою є загальнонаціональна хвилина мовчання о дев'ятій ранку**. Багато кому з них хотілося б, аби до неї долучалося все суспільство. Під час інтерв'ю наводили приклади, коли у громадах вдалося організувати процеси так, аби населення долучалося до хвилини мовчання у публічному просторі.

«Ми ще не дійшли до морального рівня, коли в нас... О 9 годині — якщо хвилина мовчання — то всі стоять, ніхто не їде. А що, так? Нє. [...] Тут люди не міняються. Це треба в першу чергу міняти. Ну це моя думка, знову ж таки. Коли це зміниться і ми зможемо в 9 ранку всі стати і тихо постояти —ось це буде дійсно великою шаною для всіх тих, хто загинув».

Побратим, Київ, посестра загинула у 2022 році

«У мене в Чернівцях відзначають, ну, хвилина мовчання. Збираються — тобто ніяка машина не їде, ніхто не поспішає. Всі чекають, як то кажуть, вшановують пам'ять. Там поліцейські, якщо не помиляюся, поліцейські стоять, тобто перекривають рух і всі стоять, вшановують. От це, я вважаю, доречним дійством».

Донька, місто, Чернівецька область, батько загинув у 2015 році

Інформантки та інформанти наголошували на важливості **вшанування пам'яті у публічному просторі**, наприклад створення алей пам'яті, постаментів, меморіалів, висадження дерев та організації інших пам'ятних місць у населених пунктах. Під час інтерв'ю з нами ділилися позитивними прикладами, як органи місцевого самоврядування облаштовують такі місця. Водночас частина учасниць та учасників дослідження розповідали, що такі місця не всюди є, а подекуди потребують покращення. Зокрема, на думку деяких інформанток та інформантів, стенди на алеях пам'яті мають бути більш інформативними й розповідати про біографії та участь у бойових діях загиблих військових. Деякі інформантки та інформанти також згадували про випадки вандалізму й занедбання пам'ятних місць та висловлювали побажання, аби місцеві органи влади ефективніше контролювали такі ситуації. Окрім цього, під час інтерв'ю говорили й про потребу мати національне військове меморіальне кладовище, яке наразі не побудоване.

«Робили в Дніпрі, висаджували дерева з їх QR-кодом, щоб з історією — таке теж дуже важливо, щоб знали. [...] Дуже важливо, щоб пам'ятали. [...] Я думаю, що зараз в нас такі гарні поставили постаменти в Дніпрі, от. І що дівчатам важливо було дуже, дуже важливо, щоб вони там були. Вони приходять туди, як... діти теж якось так туди приходять».

Партнерка, місто, Дніпропетровська область, партнер загинув у 2015 році

«Ми, правда, довго, десь години дві їздили по [місто у Донецькій області], не могли знайти меморіал. [...] А воно там бур'яном все заросло. [...] І там камінь і плита з фаміліями. Цей камінь, дивлюся, вже був облитий чимось, описаний якоюсь німецькою свастикою, мені сказали. [...] Ми зв'язалися з головою адміністрації, що — як це так, що навіть і трава не покосжена, і нема ніякої там... Якись квітки лежали вже засохлі. Ну після того він мені правда звітував, скидував фоточки, що там вже вшановують, що травичку покосили. Але ж, говорю, я коли уїжджала, в мене ну просто почалася істерика».

Матір, Київ, син загинув у 2018 році

У контексті вшанування пам'яті у публічному просторі під час інтерв'ю говорили й про **перейменування вулиць** на честь загиблих військових. У деяких громадах це відбувалося з ініціативи органів місцевого самоврядування, однак у деяких місцеві органи влади навпаки відмовляли ініціативам із перейменування. Окрім цього, інформанти та інформантки згадували й про складнощі з вибором вулиць для перейменування, зокрема інколи громадам було складно

прийняти рішення щодо розміру вулиці й району, в якому вона розташована.

«Я просто зараз на прикладі своєї області розкажу. Там дуже трешаково. Там так важко перейменувати якусь малюсеньку вулицю в маленькому селі на честь героя. Це прямо така опозиція серед місцевих от тих старост. Це просто треш. У нас вулиці як перейменовують? Була Леніна — стала Південна. Все. [...] В сенсі? У вас в селі зайдіть на кладовище — майорять ті прапори. Береш на список — і пишеш, от той кожен провулок іменуєш».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Ще одна практика вшанування пам'яті у публічному просторі, про яку згадували під час інтерв'ю — **меморіальні дошки на фасадах шкіл та будинків**, де навчалася або проживала загибла людина. Деякі заклади освіти проактивно спілкувалися з родиною загиблих військових, проявляли ініціативу й просили їх надати фотографію для встановлення дошки. Водночас, дехто з інформанток та інформантів стикнулися з небажанням зі сторони місцевих органів влади відкривати таку меморіальну дошку. Аргументували це тим, що планують зробити меморіальні дошки після закінчення війни, аби вшанувати пам'ять усіх загиблих військових, які навчалися у школі.

«Також влада сприяє, коли відкриваються меморіальні дошки на будинках чи на школах. В нашому випадку в нас в школі була відкрита меморіальна дошка. І біля церкви, в якій [ім'я партнера] проживав, в якому селі — також був меморіальний хрест відкрито. Тобто як ми сприяли, так і влада».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Тому що хотілося би, щоб відкрили меморіальну дошку [...] Але позиція місцевої влади якась для мене незрозуміла, що вони будуть ставити усім одну, після закінчення війни. [...] Я навіть пропонувала, що я оплачу цю дошку, щоб вона була. Ну на школі, де він навчався, там невеличке село. Але там стоїть меморіальна дошка ще загиблому в 2014 році, як розпочалася війна; сказали, що вони не будуть вішати ще одного, що вони не хочуть, щоб там... Якщо там ще хтось загине, то що, вся школа буде завішана меморіальними дошками? Ну для мене така позиція була незрозуміла».

Партнерка, селище, Полтавська область, партнер загинув у 2022 році

Учасниці та учасники дослідження розповідали про **події з вшанування пам'яті загиблих військових**, які організували у їхніх населених пунктах і на які їх запрошували.

Для багатьох це було ознакою пам'яті й пошани з боку суспільства. Підтримка від громади й місцевих органів влади була важливою для інформанток та інформантів, під час інтерв'ю вони наводили приклади гідного вшанування пам'яті та спілкування з родинами загиблих військових. Такі події організовували як органи місцевого самоврядування, так і структури, у яких несла службу загибла людина.

«До дня пам'яті захисників було організовано захід, я так пам'ятаю. І минулого року, і цього року. Гарні заходи, це все що я можу сказати. Коли відкривається в Парку Героїв — в нас відкривався “Дзвін пам'яті” — минулого року. І було вручення почесного громадянина міста».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

«Відкривався меморіал в пам'ять загиблих у всіх МВС-ників. Запрошення прийшло — просимо приїхати, ми вас зустрінемо, ми вас повеземо, ми вас нагодуємо. І посадимо назад, поїдете додому. Нормально — їздили, побачили, про що мітинг. Виступив... ну це теж нормально і теж потрібно. Дитинка там була — і командування подарувало велосипед, бо там історія була, мріяли».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Водночас дехто з інформантів та інформанток ділилися спостереженнями про **недоцільність деяких заходів та неетичні дії з боку організаторів**. У деяких випадках учасниці та учасники дослідження відчували, що місцеві органи влади проводили захід радше через необхідність виконання отриманого розпорядження, ніж через розуміння потреби в таких заходах.

«Коли оці навіть забіги для героїв, коли вони проводяться, знаєте, для галочки. Я бачила, як це проводилося в нашому маленькому селі. [...] Там в основному прийшли дітки. І вони знали, що в них в кожного номер є — за якогось хлопця. Та дівчинка їм розказувала, хто ці хлопці. [...] Але були місця, де це для галочки проводилося. [...] Діти прийшли, їм щось там наляпали, вони не розуміють — де, що... Діти бігають радуються, пригають, що вони зібралися. [...] Ну типу відзвітували, сфоткали — все, як треба, клас. Але ну... щирість, потрібність цього заходу — 0».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

Кілька інформанток та інформантів, розповідали, що на заходи, присвячені загиблим військовим, запрошували лише **родини загиблих військових та не залучали інших людей**. Деякі інформантки та інформанти говорили про недоцільність збирати близьких загиблих військових на закриті

заходи, адже метою таких заходів є інформування суспільства, нагадування людям про загиблих військових, тоді як родини радше потребують інших форматів вшанування пам'яті. Для інформанток та інформантів під час таких заходів важливо було спостерігати бажання інших людей відвідати подію, дізнатися більше про загиблу людину тощо.

Окрім цього, говорили й про проблему **ретравматизації близьких загиблих військових**. Учасники та учасниці дослідження згадували про випадки, де їх просили неодноразово розповідати про свою близьку людину під час заходів, що було важко емоційно. Вони наголошували на неетичності таких прохань до близьких загиблих військових.

«Важливо, щоб саме суспільство вшанувало пам'ять. А не сім'ї. Сім'ї пам'ятають завжди і кожного дня. [...] І дуже... мені, наприклад, не подобається, коли нас запрошують кудись з сім'єю, з батьками: розкажіть про [ім'я чоловіка]. Чи ви його пам'ятаєте? Як ви вшановуєте його? Так, на загал. Не я повинна його вшанувати. А навпаки, ви маєте розказувати про нього. Бо нам з мамою це дуже важко, кожного разу говорити чужим людям. Це важко пояснити. Але коли збирають батьків і дають на жалість їм... Це складно. Це навпаки має бути якесь таке вшанування з повагою за вчинок, про героїзм».

Партнерка, місто, Хмельницька область, партнер загинув у 2023 році

Однією з проблем, про яку говорили близькі загиблих до 2022 року військових, було **відчуття несправедливості — за них самих та їхніх загиблих близьких**. За відчуттями цих інформанток та інформантів, суспільство достатньо не вшановує пам'ять про їхніх близьких. Під час інтерв'ю згадували, що на деяких алеях пам'яті відсутні прізвища людей, які загинули до 2022 року.

«В нашому районі от я була спеціально підійшла до адміністрації... Дивлюся — теж алея. Ці банери стоять, все. Я підійшла — і ви знаєте, мені до сліз обідно було. Тому що там тільки портрети з 2022 року. Наших дітей немає, мого сина там немає. І це дуже обідно. Тому що знаєте, як в нас зараз вважають? Війна почалася у 2022 році. А до 2022 року? [...] Ну, отримується, іде зараз дискримінація».

Мати, Київ, син загинув у 2018 році

Більшість учасниць та учасників дослідження говорили про **важливість чесної відкритої комунікації з суспільством, аби поступово розвивати культуру вшанування пам'яті**. Зокрема висловлювали побажання, аби у державних комунікаціях та у медіа було більше інформації про перебіг війни та про військових, які загинули. У цьому контексті

також багато йшлося про важливість виховання дітей і молоді. Інформантки та інформанти наводили приклади гідного вшанування пам'яті у молодіжних та студентських організаціях.

«Ну розумієте, з боку суспільства, не знаю... ми не можемо змусити людей когось любити чи поважати. Але тим не менше, якщо у нас на телемарафоні буде менше “ла-ла-ла” от цих якихось, а більше справжнього. [...] Ми живемо в країні, де війна, де гинуть — ну просто звичайні наші хлопці і дівчата — про них треба говорити».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

«Тоді організація “Пласт”, наприклад, загиблих на війні... Вони там теж певним чином мають якийсь чин вшанування. Мої діти їздили на пластовий табір і там зачитували імена тих пластунів, які там були на цьому таборі. І про кожного розказували коротку історію. Щоб ці дітки, які приїхали зараз в той табір, якби знали про це. Що так само декілька років назад були тут — і зараз пішли на війну, і там загинули. Приїжджали діючі військово-службовці, які теж пластуни. Приїхати розказати трошки. Ну от таке вшанування через “Пласт”, досить, ну... доволі правильне».

Брат, місто, Запорізька область, брат загинув у 2015 році

Частина інформанток та інформантів висловлювали думку, що **вшанування пам'яті має також полягати в іншій діяльності, а не лише в ритуалах**. До прикладу, вони говорили про важливість робити свій внесок у розбудову країни, підтримувати родини загиблих військових, шанувати військових та ветеранів і ветеранок, долучатися до зборів пожертв на армію тощо. Дехто згадував, що ці дії можуть виявлятися у відкритті шкіл, стипендій, курсів, організацій тощо на честь загиблої людини.

«Якщо ми говоримо просто про ритуали, найкраще вшанування пам'яті героїв — це здорова, сильна країна, яка перемогла. [...] І типу найкраще вшанування — це, дійсно, це кожен раз згадувати, що все має бути прозоро, чесно і для розвитку [...] І коли знову якісь схеми підіймаються або люди... в елементарному чомусь можуть щось не оплатити, або від чогось ухилитися, або ще щось, або порішать по-старому — ось це для мене найбільше не вшанування. Оці ритуали — це вторинно. Ну тобто це моя думка».

Сестра, Київ, брат загинув у 2022 році

«Ну знаєте, як я говорю? От зараз те, що ми можемо зробити для тих, хто загинув за нас фактично, — не просрати своє життя. Ну треба щось робити. Якщо я сяду і буду сидіти, то, мені здається, що я не тільки своє життя там десь... А і життя тої людини, яка віддала за мене життя. [...] Працювати, платити податки, волонтерити, донатити, допомагати просто от так от добрим словом чи якимось там сім'ям, які проживають своє горе. Це все треба робити».

Посестра, село, Херсонська область, побратим загинув у 2014 році

● ВИСНОВКИ

У цьому дослідженні ми зафіксували різні досвіди проживання втрати близької людини, яка була військовослужбовцем або військовослужбовицею під час російсько-української війни. Дослідження показує, що **досвід близьких загиблих військових залежить від багатьох факторів**, таких як рік загибелі, місце проживання, матеріальний стан, ТЦК та СП й військова частина, де загибла людина перебувала на службі, стосунки з іншими близькими загиблої людини. Ми з'ясували, що **люди по-різному проживають втрату, мають різні потреби у підтримці** та неоднаково ставляться до того чи іншого типу допомоги. Тож **індивідуальний вимір проживання втрати має бути врахованим при формуванні заходів допомоги та політик**. У цьому дослідженні ми ґрунтувалися на тому, що втрата торкається не лише родин загиблих військових, а й інших близьких — друзів, колег, побратимів і посестер, тому у цьому звіті **представлені досвіди проживання втрати людьми, які мали різні ролі стосовно загиблих військових**.

Ми дослідили основні етапи, через які проходять близькі люди загиблих військових, починаючи від отримання звістки про загибель. Близькі люди переважно **дізнавалися про загибель раніше офіційного сповіщення від ТЦК та СП**, вони отримували звістку від побратимів і посестер, військового командування, працівників медичних закладів тощо. Дослідження показує, що **процес сповіщення не завжди відбувався коректно**, а люди на цьому етапі стикалися з кількома проблемами. Це, зокрема, отримання звістки про загибель з соцмереж або новин, недостатнє інформування про подальші кроки близьких військових при повідомленні про загибель. Також учасникам і учасницям дослідження бракувало можливості отримати медичну та психологічну допомогу під час вручення сповіщення про загибель.

Після сповіщення рідні загиблих військових стикалися з необхідністю бути залученими у різні процеси з оформлення документів, організації поховання тощо. Їм доводилося дізнаватися велику кількість нової інформації, при цьому перебуваючи у складному емоційному стані. Це вказує на **брак уніфікованого алгоритму дій у письмовому вигляді**, який би також містив перелік усіх необхідних кроків і терміни їх проходження.

Досвід учасниць та учасників дослідження на перших етапах, під час оформлення документів та отримання фінансової допомоги, був легшим, якщо активну участь в

інформуванні та консультуванні брали ТЦК та СП або військова частина. Частина інформанток та інформантів мали позитивний досвід взаємодії з ТЦК та СП — працівники і працівниці ТЦК та СП вчасно і в повному обсязі інформували близьких загиблих військових про всі необхідні дії та коректно спілкувались. Однак деякі люди стикалися з нечутливим спілкуванням і неповним інформуванням, особливо у випадках, які на той час не були типовими. Загалом, **досвід взаємодії з ТЦК та СП значною мірою залежав від конкретного центру та конкретних співробітників**, які спілкувалися з близькими загиблих військових.

Комунікація з військовою частиною відіграла важливу роль протягом першого часу після загибелі військового: вони надавали підтримку в організації поховання і прощання, інформаційну підтримку рідним тощо. Однак у деяких випадках ця комунікація відбувалася **через неформальні контакти близьких загиблої людини з побратимами або посестрами**, які часто передавали особисті речі загиблої людини родині, підтримували близьких і допомагали в організації прощання.

Багато хто мали фінансові труднощі протягом першого часу після загибелі близької людини через низку причин: неможливість отримати фінансову підтримку від держави найближчим часом після загибелі, неможливість працювати через погіршення стану здоров'я, необхідність проходити лікування, витратити кошти на організацію поховання тощо. Водночас людям було ніяково просити про фінансову допомогу, тож **важливими були ініціативи підтримки з боку інших людей**. У перший час сім'ям, які потребували фінансової підтримки, допомагали фінансово родина та друзі, побратими та посестри загиблої людини, колеги й одногрупники, волонтери, місцеві органи влади та громадські організації.

Дослідження показало, що частина людей стикалися з **неповним і несистемним інформуванням щодо оформлення документів для отримання фінансової допомоги від держави**, порядку та термінів виплати допомоги та інших питань. Крім цього, процес отримання допомоги був бюрократизованим, а у деяких випадках для отримання виплат необхідно було звертатися до суду (зокрема, цього потребували партнерки, які не перебували у зареєстрованому шлюбі з загиблою людиною). Деякі учасниці й учасники дослідження позитивно відгукувалися про **фінансову підтримку від громади**. Проте, аналізуючи досвід усіх

інформанток та інформантів, ми з'ясували, що не всі місцеві органи влади їй надавали або ж надавали їй у різному розмірі.

У процесі оформлення пільг подекуди люди стикалися з браком детальної інформації та алгоритмів. Це змушувало їх шукати інформацію самостійно й уточнювати деталі в інших родичів загиблих військових. Водночас нам розповідали і про позитивний досвід звернення до відділів чи управлінь соціального захисту та Пенсійного фонду, де рідних загиблих військових інформували про можливості та процедури отримання пільг або соціальних послуг. Більш проблемним був досвід інформанток та інформантів, чий близькі загинули **до 2022 року**: вони говорили про тривалий процес оформлення пільг і недостатню поінформованість працівників державних інституцій. Дехто з цих близьких відчували несправедливість, що, зокрема, проявлялось у **різних можливостях скористатися пільгами чи підтримкою** порівняно з родинами військових, які загинули після початку повномасштабної війни.

Ми з'ясували, що **не всі близькі загиблих військових були достатньо поінформовані про статус Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України.** Зокрема, не всім розповідали, навіщо потрібно його оформлювати, а декому бракувало чіткого прописаного алгоритму потрібних для його оформлення дій. Підтримка з боку військової частини, ТЦК та СП або інших близьких людей позитивно впливала на досвід оформлення. Труднощі з оформленням статусу траплялися до повномасштабного вторгнення: працівники та працівниці, які відповідали за оформлення, не завжди знали, як саме це потрібно зробити.

Серед **причин звернення по правничу допомогу** були потреба в допомозі з отриманням статусу Члена сім'ї загиблого Захисника чи Захисниці України, потреба отримати певні документи від підрозділу та звернення до суду. До суду деякі інформантки й інформанти зверталися для підтвердження батьківська та через припинення виплати пенсії для родин загиблих захисників і захисниць України. З досвіду учасниць дослідження, **взаємодія з судом була складним і довготривалим процесом**, з яким також були пов'язані значні фінансові витрати через потребу звертатися до приватних адвокатів.

Втрата спричиняла **різке погіршення психологічного стану** учасниць та учасників дослідження, особливо у перші

дні після звістки про загибель і в період, коли відбувалася підготовка до поховання. Часто ці зміни призводили до **погіршення стану фізичного здоров'я**, зокрема загострення хронічних хвороб, загального погіршення стану, проблем зі сном і харчуванням. Інформантки, які були вагітними під час отримання звістки про загибель, ділилися, що стресовий стан, у якому вони перебували, негативно позначився на здоров'ї дитини. Внаслідок цього вони мали потребу у лікуванні дитини.

Дослідження ідентифікувало **низку дій і стратегій, які допомагали впоратися зі стресом** інформанткам та інформантам. Частина з них протягом першого часу після загибелі близької людини завантажували себе роботою, навчанням, волонтерством або піклуванням про інших людей. Після проходження певного періоду часу від втрати учасниць та учасників дослідження підтримувало вшанування пам'яті про загиблу людину, долучення до волонтерської діяльності, робота й хобі, спілкування з іншими людьми тощо.

Важливою протягом усього часу була підтримка від друзів, родичів та інших людей, які пропонували різну допомогу: підтримували регулярним спілкуванням, проводили з людиною час, аби не лишати її на самоті, допомагали з побутовими справами тощо. Деякому допомагало спілкування з іншими близькими загиблих військових, зокрема у межах об'єднань, чатів у соціальних мережах, групах підтримки. Однак цей спосіб підтримки не був універсальним: частина людей такої потреби не відчували й не бажали доєднуватися до цих груп. Окрім цього, частина інформанток та інформантів розповідали про підтримку з боку громадських організацій, фондів і релігійних інституцій: вони надавали матеріальну допомогу, психологічну підтримку, організовували подорожі, залучали родини загиблих військових до своєї діяльності.

Більшість учасниць та учасників дослідження **потребували психологічної допомоги у певний період після загибелі їхньої близької людини**, однак не всі вони мали досвід звернення по підтримку. Серед причин, які зупиняли від звернення по психологічну підтримку, були відсутність сервісів психологічної допомоги у населеному пункті, низька поінформованість про наявні сервіси, почуття сорому. Інформантки та інформанти, які мали досвід звернення до фахівців, говорили про **низку проблем**, зокрема брак психологів і психологинь, які працюють з військовими

й родинами військових, а також із темою втрати, непрофесійність окремих фахівців чи фахівчинь, нестача сервісів різного формату — як онлайн, так і офлайн. Такі ситуації подекуди спричиняли втрату довіри до психологів і психологинь.

Частина інформанток та інформантів розповідали, що у перший час після звістки про загибель близької людини вони **не могли продовжувати свої справи**, втрачали здатність як до соціальної взаємодії, так і до будь-якої іншої діяльності, відчували невизначеність і нерозуміння своїх бажань. Деякі з них були змушені звільнитися з роботи через небажання додаткової уваги, жалю або осуду з боку колег. Побратим і посестра загиблих військових ділилися тим, що майже не мають можливості горювати та проживати втрату, зокрема в умовах активних бойових дій. Повернення до активної діяльності після втрати близької людини може зайняти від кількох місяців до більш тривалого часу. Для деяких близьких мотивацією до відновлення була пам'ять про загиблих і бажання продовжити їхню справу. Також впоратися з переживаннями допомагало залучення до волонтерської діяльності та громадських ініціатив.

Найбільшу підтримку учасницям та учасникам дослідження **надавали найближчі люди** — вони відстежували, щоб людина не забувала їсти, мала достатньо сну, виходила на прогулянки, допомагали не концентруватися на думках про втрату, а також допомагали фінансово протягом першого часу. Водночас **не всі мали достатньо підтримки**, адже подекуди близькі не могли підтримати одне одного, бо всі перебували в складному психологічному стані. Дехто не мали тісного контакту з іншими близькими загиблої людини, а також почувалися ізольованими від друзів, які боялися викликати ретравматизацію і тому уникали спілкування.

Частина людей **прагнули обмежити коло свого спілкування, віддалялися від знайомих**, зокрема для того, щоб не обговорювати втрату та свій стан. Здебільшого вони не відчували себе позбавленими соціального життя, а радше перебували поза ним, адже так їм було комфортніше. Дехто з часом досить легко відновлювали спілкування, однак частина людей мали занепокоєння, як їх сприйматиме оточення. Ми також зафіксували досвіди, коли **вчинки чи слова інших людей викликали неприємні емоції чи травмували**. Такі випадки траплялися під час взаємодії з державними установами та надавачами послуг, під час

особистого спілкування зі знайомими людьми та випадкової взаємодії з незнайомцями.

З досвіду учасниць та учасників дослідження, у багатьох випадках **ТЦК та СП і військова частина організовує поховання і прощання**. Важливою у цих процесах є **роль місцевих органів влади**, які допомагають з організацією, а також **роль друзів, побратимів і посестер** загиблої людини, які надають емоційну й організаційну підтримку близьким загиблих військових. Місце поховання та всі деталі зазвичай узгоджували з близькими загиблих військових, водночас **не всі близькі були достатньо поінформовані про військовий поховальний ритуал**.

Інформантки та інформанти розповіли про **ритуали та способи вшанування пам'яті про загиблих людей**, які вони здійснювали **самостійно**, — наприклад, відвідували могили, облаштовували пам'ятне місце вдома, робили щось на честь людини. Для більшості людей важливо було **вшановувати пам'ять про близьку людину разом з іншими близькими**: вони зустрічалися разом, згадували людину й ділилися історіями, відвідували разом кладовище тощо.

Вшанування пам'яті у публічному просторі — наприклад, організація алей пам'яті, постаментів, меморіалів, перейменування вулиць тощо — було важливим для учасниць та учасників дослідження. Значну роль в організації таких пам'ятних місць у населених пунктах відігравали місцеві органи влади. Також представники та представниці ОМС долучалися до організації заходів з вшанування пам'яті або влаштовували особисті зустрічі з родинами загиблих військових. Досвід інформантів та інформанток залежав від **рівня зацікавленості та залученості місцевих органів влади у питання вшанування пам'яті**. Учасниці й учасники дослідження, які втратили близьких до 2022 року, говорили про те, що на пам'ятних заходах чи алеях пам'яті не завжди згадують або розміщують фото їхніх загиблих рідних, через що вони відчують несправедливість.

Однією з наскрізних проблем, про які говорили учасниці й учасники дослідження, була **низька залученість суспільства у заходи з вшанування пам'яті про загиблих військових**. Подекуди вони відчували, що такі заходи були спрямовані передусім на родини загиблих військових. Інформанткам та інформантам хотілося б, аби більше людей долучалися до прощань із загиблими військовими, загальнонаціональної хвилини мовчання та інших заходів вшанування

пам'яті. Окрім ритуалів вшанування пам'яті, частина інформантів та інформанток також вважали, що вшанування пам'яті має полягати в активних діях людей, зокрема в долученні до розбудови країни, підтримці військових та їхніх родин, долученні до зборів пожертв на армію тощо.

● Рекомендації

Проаналізувавши потреби та труднощі, з якими стикалися учасниці й учасники дослідження, ми сформулювали перелік рекомендацій, спрямованих на їх вирішення.

1. Запровадити загальнонаціональну інформаційну кампанію, що містила б такі елементи:

- інформування про особливості проживання втрати, горювання;
- навчання комунікації з людьми, які проживають втрату, інформування про те, яким чином їх підтримати, як запитати про їхні потреби, бажаний спосіб підтримки; наголос на тому, що люди по-різному проживають втрату, потребують різної підтримки;
- привернення уваги до того, що втрату проживає не лише родина, а й інші близькі загиблої людини: друзі, колеги, побратими та посестри;
- заходи, спрямовані на подолання відмінностей у сприйнятті родин військових, які загинули до початку повномасштабного вторгнення і під час нього.

Так як люди мають різний доступ до джерел масової інформації, різний рівень володіння технологіями, кампанія має відбуватися з використанням різних форматів подання інформації та каналів інформування. Зокрема, важливо застосовувати як онлайн, так і друкований формати, розміщувати матеріали в інтернеті, на телебаченні, радіо, газетах, брошурах тощо.

2. Налаштувати систему оповіщення про загибель близької людини:

- проаналізувати ресурси ТЦК та СП, зокрема кадрові, які стосуються офіційного оповіщення про загибель; з'ясувати, чого бракує, яка підтримка чи зміни потрібні для того, щоб ТЦК та СП дотримувалися офіційного алгоритму сповіщення про загибель;
- розвивати можливість присутності медичного працівника та можливість надання першої психологічної допомоги під час оповіщення про загибель;
- інформувати суспільство та військових про негативний вплив повідомлення про загибель з неофіційних джерел і соцмереж, а також про офіційний алгоритм сповіщення та важливість його дотримання;
- надавати сповіщення про загибель від ТЦК та СП якомога раніше після підтвердження інформації про

загибель (це зменшуватиме ймовірність отримання інформації з інших джерел без дотримання офіційного алгоритму сповіщення);

- надавати близьким загиблої людини друкований перелік, брошуру з детальним описом наступних кроків, а також усі контакти, які можуть їм знадобитися, зокрема контакти для отримання правничої допомоги.

3. Покращувати способи інформування та консультування близьких:

- розробити та систематично оновлювати, відповідно до змін у законодавстві інформаційні матеріали, що містили б дані про:
 - можливість отримати пільги, виплати, послуги, з описом того, в чому кожна з них полягає;
 - кроки та документи, що потрібні для отримання пільг, виплат, послуг; інституції, до яких потрібно звертатися, та їхні контакти;
 - значення статусу Члена сім'ї загиблого (померлого) Захисника чи Захисниці України, опис кроків для його отримання;
 - відповіді на поширені питання та роз'яснення ситуацій, з якими можуть стикатися близькі загиблих військових.

Такі матеріали мають бути подані у різних форматах. Зокрема, для цього можна створити єдиний інформаційний онлайн-портал і друковані матеріали;

- систематизувати наявний досвід роботи ТЦК та СП з менш типовими випадками та розробити алгоритми дій для таких ситуацій; поінформувати ТЦК та СП про ці алгоритми;
- надавати родинам загиблих людей контакти представника або представниці військової частини, до яких можна було б звернутися у разі потреби; розвивати можливість надання військовими частинами консультацій родинам;
- запровадити електронну чергу або можливість запису на певний час для візиту до всіх державних установ, з якими контактують близькі загиблих військових;
- провести тренінги для працівників і працівниць установ щодо комунікації з людьми, які проживають втрату, можливих способів підтримати цих людей; поінформувати їх про дії, які можуть викликати ретравматизацію.

4. Переосмислити систему фінансової підтримки, налагодити надання пільг і правничої допомоги:

- перші виплати фінансової допомоги мають відбуватися якомога швидше;
- варто інформувати родини загиблих людей про причини, чому держава виплачує кошти;
- у разі змін у системі доступних пільг потрібне вчасне інформування родин про це;
- місцевим органам влади потрібно пересвідчитися, чи пільги справді працюють у громаді, чи всіма з них можна скористатися; слід напрацювати рішення для підвищення доступності пільг і допомоги;
- не має бути відмінностей у пільгах і допомозі, яка пропонується родинам людей, які загинули до повномасштабного вторгнення і під час нього;
- необхідно розвивати можливості надавати якісну безоплатну правничу допомогу;
- варто запровадити забір ДНК у військових під час приєднання до Сил оборони, зокрема для полегшення процедури підтвердження батьківства.

5. Розвивати підтримку за місцем працевлаштування:

- інформувати роботодавців щодо етичної взаємодії з їхніми працівниками та працівницями, які проживають втрату;
- розробити поради для роботодавців щодо інструментів і заходів, які можуть підтримати працівника чи працівницю, які пережили загибель близької людини;
- роботодавцям розвивати можливість фінансувати отримання психологічної підтримки працівниками та працівницями, які проживають втрату;
- роботодавцям пересвідчитися, що вони надають можливість для відпустки працівницям і працівникам, якщо вони цього потребують; тривалість відпустки має бути підлаштована до особистих потреб людини.

5. Розвивати підтримку за місцем працевлаштування:

- інформувати роботодавців щодо етичної взаємодії з їхніми працівниками та працівницями, які проживають втрату;
- розробити поради для роботодавців щодо інструментів і заходів, які можуть підтримати працівника чи

- працівницю, які пережили загибель близької людини;
- роботодавцям розвивати можливість фінансувати отримання психологічної підтримки працівниками та працівницями, які проживають втрату;
- роботодавцям пересвідчитися, що вони надають можливість для відпустки працівницям і працівникам, якщо вони цього потребують; тривалість відпустки має бути підлаштована до особистих потреб людини.

6. Розвивати можливості надання психологічної та соціальної підтримки:

- створювати можливості надання психологічної підтримки під час вручення сповіщення про загибель / повідомлення про загибель;
- інформувати про можливість отримати безоплатну й оплачувану психологічну допомогу та про сервіси психологічної підтримки, наявні в громаді та онлайн/телефоном;
- розширити спроможність громад і держави надавати психологічну підтримку у різних форматах — індивідуальні та групові сесії;
- розвивати надання регулярних консультацій психотерапевта, інформувати про важливість регулярного спілкування з фахівцем для відстеження стану;
- мати механізм надання підтримки у забезпеченні базових потреб (людина, яка могла б пересвідчитися, що людина має їжу, виходить з дому на прогулянки чи в інших справах, має ліки тощо);
- розвивати фонд соціального житла у громадах, який був би доступним в тому числі для близьких людей загиблих військових (аби у разі потреби вони могли мешкати в такому житлі перший час після загибелі близького чи близької);
- підтримувати взаємодію близьких загиблих військових у межах громади, наприклад, безоплатне надання приміщення для зустрічей;
- орієнтувати заходи від ГО та громад не лише на сім'ї, а й на інших близьких загиблої людини; більш активно інформувати про можливості долучитися до таких заходів; розглядати можливість онлайн-подій або оплачувати проїзд для участі в офлайн-заходах.

7. Розвивати культуру вшанування загиблих військових у суспільстві та врегулювати вшанування у публічному просторі:

- інформувати про важливість долучення до заходів вшанування, розвивати ритуали у пам'ятні дні;
- інформувати населення громад про заходи, присвячені вшануванню пам'яті загиблих військових, прощання з загиблими військовими;
- дотримуватися прозорого і єдиного механізму прийняття рішень про те, чи буде підтримано ініціативу про вшанування пам'яті; інформувати про цей механізм;
- ознайомлювати суспільство з військовим поховальним ритуалом;
- інформувати родини про запланований перелік ритуалів під час поховання, надавати родинам можливості скорегувати перелік;
- запрошувати на заходи нагородження не лише батьків, а й інших близьких.